

УДК 323.1:930.85](477.8)“196/197”

Олександр ЛУЦЬКИЙ

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 60-х – СЕРЕДИНА 70-х РОКІВ ХХ ст.): ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ І ОСОБЛИВОСТІ

Відображено національно-культурне життя західноукраїнського регіону в умовах наростання глибинних деформацій у політичному та соціальному житті радянського суспільства. Розглянуто суперечливий процес розвитку різних сфер культури – освіти, науки, літератури, мистецтва, діяльності культурно-просвітницьких установ. Висвітлено рух опору політиці русифікації, на захист прав людини, спроби окремих діячів культури зберегти власну етнокультурну ідентичність, інтелектуальну свободу.

Ключові слова: західні області України, інтелігенція, освіта, література, мистецтво, культурні процеси, репресії.

Актуальність дослідження національно-культурних процесів у західному регіоні України на зламі 60–70-х рр. ХХ ст. як складного і багатовимірного історичного феномена, який формувався під впливом конкретних політичних і соціально-економічних обставин, зумовлене відсутністю комплексних, синтетичних праць з окресленої проблеми. В радянські часи історики намагалися вивчати її окремі аспекти без належного аналізу специфіки цього періоду. Дослідники зосереджували увагу переважно на позитивних рисах явища, вказуючи на досягнення у вирішенні тих чи інших питань розвитку освіти, літератури, мистецтва, засобів масової комунікації тощо, узалежнюючи їх від керівної і спрямовуючої ролі комуністичної партії, її конкретних організаційних заходів, нехтуючи виявленням внутрішніх суперечливих проблем. За умов панування в історичній науці УРСР ідейно-політичних стереотипів і штампів, численних цензурних табу на важливі події, праці іншого характеру просто не могли з'явитися. Тому опубліковані студії за своїм змістом часто дуже подібні, відрізняючись переважно фактичним матеріалом або статистикою. Загалом узагальнюючої монографічної праці, яка б висвітлювала характерні риси й особливості духовного життя населення західних областей у 60–70-х рр. немає. Отже, наукове дослідження теми і сьогодні є актуальним і перспективним. Тим більше, що наукове осмислення проблеми дає змогу не лише руйнувати стереотипи, але й долати перешкоди і труднощі, які стоять на шляху консолідації українського суспільства і збереження етнокультурної самобутності населення регіону.

На зламі 60–70-х рр. національно-культурне життя України, її західних земель розвивалося під впливом нової суспільно-політичної ситуації, яка виникла в СРСР після “празької весни” 1968 р. На противагу позитивним політичним

тенденціям часів “хрущовської відлиги” і перших років правління Л. Брежньова її визначала фактична відмова від політичних і економічних реформ, що супроводжувалося згортанням демократизації, консервацією віджилих елементів суспільних відносин, відмовою від економічних важелів управління і поверненням до командно-адміністративних методів, утвердженням неосталінізму як тоталітарної системи влади і суспільства, для якої характерні тотальна етатизація, злиття партійного і державного апаратів, політичні методи вирішення економічних проблем, унітаризм, суворий ідеологічний диктат, придушення будь-якої опозиції. Політичний курс брежньовського керівництва на зміцнення “владної вертикалі” знаходив свій вихід у радикальному зростанні ролі Комітету державної безпеки (рос. – Комитет государственной безопасности – КГБ), нагнітанні напруженості в суспільстві, нових кампаніях переслідування інакодумців, черговій хвилі політичних репресій. У партійно-державних документах, які стосувалися ідеологічної роботи, акценти змістилися на утвердження тези про формування нової єдиної історичної спільноти – радянського народу, посилення так званого інтернаціонального виховання.

Політика комуністичної партії в духовній сфері передбачала централізованість, асиміляцію, жорстку нормативність та ідеологізацію радянської культури – як історично закономірної, безальтернативної, в якій не було місця для самобутності національних культур. Втілюючи курс на підпорядкування України, як і решти союзних республік, московському центру, фактичну ліквідацію їх суверенності, режим багатьма заходами сприяв архаїзації та маргіналізації української культури, зведення її надбав до т. зв. “шароварщини”, “вареників у сметані” тощо. “Українське, – слушно зауважує С. Грабовський, – лишалося як певний ритуал, як норма життя колгоспного селянства та гуманітарно-інтелігентського гетто”¹.

Межі дозволеного в українській культурі порівняно з російською були різко звужені. Для української культури як вектор розвитку фактично залишали право на поверхове етнічне маркування на рівні провінційного етнографізму. За негласної підтримки партійно-державних чинників в Україні здійснювалися заходи, спрямовані на формування у свідомості українців образу української культури як меншовартісної, відсталого, суто локальної культури, що не представляє самодостатньої цінності і не має повноцінного майбутнього, особливо зосереджували увагу на вкоріненні індиферентності або ж й зневаги до рідної мови як неповноцінної і неprestижної. Російська мова і культура мала привілейоване становище. Особливо у тих закладах, які формували свідомість і світогляд молоді, насамперед у міських школах, профтехучилищах, технікумах і вузах. В усіх сферах українського літературно-мистецького життя здійснювалося тотальне нав’язування творчих ідей, художніх прийомів, стильових форм і методів, інших ідеологічних вартостей радянської культури, яка розвивалася на основі російської. Засвоєння здобутків світової науки і культури, відбувалося головно за посередництвом російської мови. За таких обставин українська культура, що мала нижчий соціальний статус і була штучно позбавлена чіткого власного ідентифікаційного коду, втрачала привабливість. Причому

¹ *Грабовський С.* Відродження української філософії в УРСР (1960–1980 рр.) [Електронний ресурс] / С. Грабовський. – Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10847>

політико-популістською оболонкою заходів, спрямованих на мовно-культурну асиміляцію неросійських народів, слугували декларативні заклики до гармонійної взаємодії національних мов з російською, захисту рівноправності усіх мов в СРСР.

У різних регіонах України простежувався опір асиміляційним впливам. Стримували денационалізацію населення західних областей республіки передусім менталітет, історично-культурні традиції регіону, котрі інтегрували багатовікові духовні надбання народу, природно-географічні умови проживання. Ще не була тут втрачена традиційна народна культура – фольклор з його багатством видів і жанрів, обряди, звичаї, які, зберігаючи окремі язичницькі елементи, тісно перепліталися з християнськими. У сільській місцевості, де мешкало переважно моноетнічне (невеликий виняток складали окремі етнічно змішані райони Закарпатської і Чернівецької областей, де поряд з українцями компактно проживали угорці, румуни і молдавани²) населення жило досить відособлено. Західноукраїнський сільський соціум попри радикальні суспільні зміни, пов'язані з тотальною радянською і русифікацією регіону, що призвели до суттєвих змін устрою життя, трансформації та певної деформації традиційної свідомості, її “затухання”³, продовжував залишатися досить консервативним, відносно закритим до зовнішніх впливів. На Бойківщині, Гуцульщині, Покутті, Західному Поліссі зберігалось чимало реліктів і рудиментарних елементів традиційної матеріальної і особливо духовної культури. Переважно збережений у сільській місцевості світ традиційного сімейного і групового виховання ще втримував тут людей у гравітаційному колі усталених морально-етичних і національних цінностей українського народу. У такому середовищі формувалися специфічні міжособистісні відносини, своєрідний духовно-етичний клімат, що безперечно впливало на світобачення, побут і поведінку людей, на їх ставлення до сім'ї, до навколишнього середовища. Попри ідеологічний тиск у повсякденні тут, як і раніше, мешканці переважно дотримувалися давніх обрядів і звичаїв, пов'язаних із народженням дитини, шлюбом, похованням небіжчика. У багатьох родинах зазвичай мама або бабуся вчили дітей з ранніх років основам християнської віри, читали Святе Письмо, розповідали, як поводитися на богослужіннях тощо. Дорослі намагалися не працювати у неділю і великі християнські свята, особливо на Різдво та Великдень, регулярно збиралися на службу Богу у діючих і раніше закритих владою культових спорудах, масово брали участь у таїнствах – сповідалися, причащалися, ходили до Почаївської лаври, Середнянської гори на Калущині Івано-Франківської області, до Зарваниці Терехівського району Тернопільської області, до джерела біля села Ліс Яворівського району Львівської області, інших місць ритуального паломництва тощо⁴. Для більшості це була насамперед данина традиціям та звичаям. У такий

² За переписом населення 1970 р. у Чернівецькій області частка українців становила 68,78 %, румунів – 10,05, молдаван – 9,28, росіян – 6,32, євреїв – 4,43, поляків – 0,62, інших 0,52% // *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: в 7 т. – Москва, 1973. – Т. 4. – С. 191.*

³ Див.: *Тарасенко І. Ю.* Листування Павла Жолтовського / [за ред. Ю. А. Мицика]; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2012. – С. 90.

⁴ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 22. – Спр. 128. – Арк. 79–82.

спосіб д्यуди шукали відповіді на власні сумніви, намагалися зарадити труднощам і проблемам. Однак при цьому не обтяжували себе суворим дотриманням християнських етичних заповідей у повсякденному житті, наприклад, максими “не вкради” (на рівні громадської думки (на етичному рівні) дрібні крадіжки державного і колгоспного майна не вважалися злочином). Для багатьох мешканців регіону, які вважали себе віруючими, норми християнської моралі не обов’язково визначали повсякденну поведінку. Загалом морально-етична сфера життя більшості населення західних областей визначалася двома чинниками: усталений протягом століть комплекс морально-етичних правил поведінки і суспільного співжиття, що базувався на давніх уявленнях і християнській вірі; радянський комплекс, який прагнув викорінити усіх елементів християнства і заміни їх комуністичним світоглядом і мораллю.

В Україні на початках застійної доби кількісне ядро парафій і вірних Російської православної церкви а також більшість громад протестантських деномінацій були сконцентровані саме в західних областях. Релігійні погляди й обрядові практики, глибоко вкорінені в побут населення регіону, виявилися сильнішими від ідеологічного тиску системи⁵. І хоча не можна сказати, що західноукраїнський селянин, що зберіг чітку окреслену національну індивідуальність, відрізнявся якимись особливими морально-етичними чеснотами у щоденному житті від інших сільських мешканців України, зокрема більш урбанізованого Центру чи Півдня, де механізми передачі етнічної інформації від покоління до покоління були сильно ослаблені унаслідок руйнування традиційної культури. Пропаговані радянським режимом світоглядні ідеали не сприймали більшість українців. У системі ціннісних орієнтирів у них домінували родина, діти, спокійне і заможне життя, здоров’я, індивідуальна стабільність тощо. Люди передусім переймалися потребами сьогодення (де заробити, як дітей виховати, вивчити, як гідно прожити в тій круговерті), вони здебільшого не жили інтересами “великої політики”. Жителі Західної України вирізнялися все ж регіональним типом історичної пам’яті.

Тривале життя під тоталітарною владою надзвичайно ослабило і у них здатність до єднання навколо духовних ідеалів, громадської солідарності та відповідальності. Проте тут ще відчувався вплив духовної спадщини Габсбурзького правління (1772–1918) і міжвоєнного часу на значну частину мешканців краю старшого покоління, особливо в Галичині, Північній Буковині і на Закарпатті. Зорієнтовані вони були у своєму розвитку на європейські цивілізаційні цінності (хоча саме уявлення про них і їх засвоєння залишалося дуже поверховим, часом примітивним та неглибоким: особливо захоплював їх вищий матеріальний добробут

⁵ Як засвідчили результати соціологічних досліджень відділу наукового атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР, які провели у 1972–1973 рр. у трьох селах Львівської та Тернопільської областей, де було опитано 1290 осіб, темпи секуляризації сільського населення в західних областях України, а точніше в колишній Східній Галичині суттєво відставали від аналогічних процесів в інших областях республіки. Узагальнивши соціологічний матеріал, дослідники з’ясували, що атеїстами, невіруючими тут вважали себе 34,7 % людей віком 16–20 років, 31,1% віком 21–25 років, 22,2% – віком 26–30 років, 16,2 % – віком 31–40 років, 9 % – віком 41–50 років, 3,8 % – віком 51–60 років, 1,6% – віком понад 60 років // Доповідна записка Інституту суспільних наук АН УРСР Львівському обкому КП України про результати соціологічних досліджень релігійності населення. 1 березня 1974 р. Копія // Особистий архів автора.

населення на Заході, відсутність дефіциту тощо) була притаманна ностальгія, хоча й дуже вибіркова, за дорадянськими часами, певна їх ідеалізація. Чимало представників старшого покоління сприймали приєднання західноукраїнських земель до СРСР як руйнівну політичну акцію.

Народна пам'ять галичан і волинян ще добре берегла спогади про боротьбу вояків Української повстанської армії, діяльність членів Організації українських націоналістів, потай від влади вони героїзували їх, як послідовних і непохитних борців за незалежність України, здатних пожертвувати своїм життям заради ідеї. Для частини з них С. Бандера, образ якого в СРСР був спотворений офіційною пропагандою, залишався своєрідним символом народного спротиву в ім'я відродження української державності. В родинній пам'яті багатьох мешканців регіону збереглося тверде переконання, що масові репресії тоталітарного режиму 40-х – поч. 50-х рр. були спрямовані не проти “оунівців”, “упівців” чи “куркулів”, а саме проти українців, що зміцнювало почуття недовіри до держави та її владних інституцій. Різні оповіді про ОУН, УПА, сталінське беззаконня, масові репресії, інші травматичні події середини ХХ ст., критика радянської політичної та економічної системи формували регіональну національну ідентичність.

Позитивний відгук тут знаходила антирадянська і релігійна пропаганда, якою інтенсивно займалося зарубіжне радіомовлення, що всупереч радянським механізмам жорсткого контролю інформаційних потоків у регіоні, впливало на західноукраїнське суспільство. Відчуваючи нестачу достовірної інформації про події у світі й державі, значна частина мешканців західних областей регулярно отримувала повідомлення із Заходу. У 1975 р., за даними доповідної записки відділу агітації та пропаганди Львівського обкому партії, на території області радіослухачі мали змогу слухати радіостанції “Свобода”, “Вільна Європа”, “Голос Америки”, “Бі-Бі-Сі”, “Німецька хвиля”, “Голос Ватикану”, “Голос Ізраїлю” та ін. А оскільки, як свідчили автори записки, “частина населення вільно володіє німецькою і польською мовами, тому, окрім передач російською і українською мовами, може прослуховувати також передачі західних радіоцентрів цими мовами...”⁶ Передачі західних радіостанцій, широке листування з зарубіжними співвітчизниками (тільки у Львівську область щороку в першій половині 70-х років надходило 400-500 тис. листів і 80 тис. посилок і бандеролей із різних країн, в тому числі зі США, Канади, Франції, Великобританії, ФРН), динамічний розвиток і розширення географії туризму як в СРСР, так і Україні, ближче знайомство з різними країнами – все це сприяло виходу з-під впливу радянського агітпропу дедалі більшої кількості мешканців регіону, поширенню тут великої кількості антирежимних розмов, анекдотів, чуток, які були однією із форм альтернативної інтерпретації дійсності про приховані героїчні й травматичні сторінки загальноукраїнської і регіональної історії, табуїзовані сторони повсякдення: корупцію, казнокрадство, бюрократизм, безглуздя радянського світу. Партійне керівництво через систему громадського виховання, освіти, культури, масмедійних засобів, які були підпорядковані потребам офіційної ідеології, робило все, щоб утвердити в регіоні радянську ідентичність, зміцнити в суспільстві віру в переваги соціалізму, вселити при цьому надії на близьке т. зв. “світле

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1206. – С. 4.

майбутнє”. Проте населення регіону не виявляло лояльності до радянської влади, хоча поступово з більшими чи меншими моральними втратами пристосовувалося до встановлених порядків⁷.

То ж компартійна лінія щодо нівелювання західноукраїнської духовної самотності залишалася незмінною, радянська влада прагнула домогтися тотальної однодумності, так званої “*морально-політичної єдності суспільства*”. Для цього було мобілізовано всі засоби: від фізичного примусу до організованого морально-психологічного тиску, нагнітання страху. Будь-яке публічне акцентування на проблемі упослідження української мови і культури, вимоги надання українській мові статусу державної трактували як націоналізм. Проявом “українського буржуазного націоналізму” вважали навіть участь у спонтанних покладаннях квітів до пам’ятника Т. Шевченкові у Києві в день прощання киян з прахом поета (22 травня) під час його перевезення з Петербурга до Канева у 1861 р. або ж масове відвідування на релігійні свята: Святої Трійці (П’ятидесятниці) та Усіх Святих (1 листопада) могил січових стрільців та покладання квітів і вінків на Янівському цвинтарі у Львові⁸. Навіть роздуми про історію України, певну політичну і культурну самотність українського народу, економічні досягнення республіки, висловлені у книзі першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста “Україно, наша Радянська” (1970), через два роки, зумовили посилення репресивних тенденцій в національній політиці Кремля, потягнули за собою цілеспрямовані ідеологічні звинувачення і зрештою усунення автора з посади і переведення його на другорядну роботу в Москву. Невдовзі книгу вилучили з бібліотек. Нове керівництво УРСР на чолі з В. Щербицьким дедалі більше демонструвало байдужість і відчуженість від українських національних проблем.

В західних областях, особливо серед мешканців обласних центрів, поширеною ставала українсько-російська модель мовної поведінки, коли мовці паралельно послуговувалися українською і російською мовами. Причому російську мову використовували переважно у “зовнішніх” та офіційних стосунках, зокрема у службовій комунікації, зокрема писемній, у партійно-радянських органах, на господарських підприємствах і в різних установах та організаціях. Відтак швидко зростала категорія двомовних українців, білінгвізм яких під тиском найближчого оточення та інших обставин ставав для частини з них першою проміжною ланкою на шляху до зміни ними національної самоідентифікації з української на “загальнорадянську”, а по суті на російську, яку влада намагалася утвердити усіма можливими засобами через систему виховання, освіти, культурне і масмедійне виробництво, радянські свята тощо. До обласних центрів і більших міст регіону, хоча і в значно менших масштабах, ніж у післявоєнні 40-50-і роки, мігрували росіяни, а також зросійщений на ментальному і мовному рівні український та іонаціональний елемент, з яких традиційно рекрутували кадри для вищих ланок управління політичним і господарським життям. Як і раніше серед

⁷ У 1976 р. активна учасниця літературного шістдесятництва Ірина Жиленко у своєму щоденнику зазначала: “Так само, категорично (без проблем) не сприймали всю нашу соціалістичну реальність – західноукраїнці. Може тому і лакузи, які траплялися серед них, були лакузіші від наших лакуз, бо вони то знали, що служать неправомому ділу” / Жиленко І. Homo feriens // Сучасність. – 2004. – №2. – С.111.

⁸ ДАЛЮ. – Ф. П-3. – Оп. 22. – Спр. 154. – Арк. 12–13.

головних причин переселення росіян у західні області були скерування згідно з державним розподілом на роботу і службу, сподівання на кращі перспективи професійного і посадового зростання, надії на поліпшення матеріального становища і умов проживання. Кращі побутові та природно-кліматичні умови приваблювали офіцерів-військовослужбовців, які, користуючись наданим правом обирати місце проживання після відставки і пільгами в одержанні житла, оселялися в обласних центрах та інших містах Західної України.

Для полегшення адаптації російськомовних переселенців у поліетнічному середовищі постійно вдосконалювалася відповідна соціально-культурна інфраструктура. Зауважимо, що стандарти задоволення культурних потреб росіян у західних областях України були вищими, ніж для представників будь-якої іншої національності, що відповідно провокувало антиросійські настрої. І хоча значна кількість росіян у західних областях поступово опанувала українську мову (здебільшого на рівні сприйняття її під час читання і слухання текстів, тобто добре її розуміли), але вона їм жодним чином не заступила російської як засіб повсякденного спілкування. Якщо у 1959 р., за підрахунками Г. Боднар, лише один відсоток росіян у містах Львівської області вживав українську мову як рідну, то за десять років – у 1970 р. ситуація практично не змінилася: серед росіян українською стали спілкуватися лише на 0,5% більше. Загалом українською як другою мовою вільно володіли менше половини росіян Галичини: на Тернопільщині – 45%, на Івано-Франківщині – 43%, на Львівщині – 40%. Найбільше мовна русифікація в галицьких областях простежувалася серед євреїв і поляків. Наприклад, 81% євреїв Львівщини спілкувалися російською, єврейською – 17%, українською – 2%⁹. Росіяни і російськомовні українці, білоруси, євреї, поляки та ін. не мали потреби говорити українською в умовах, коли утвердилося переконання, що “всі розуміють російську”. Щоденне мовлення представників російської мовнокультурної орієнтації через певні фонетико-інтонаційні особливості, численні лексичні українізми, бідніший лексичний запас суттєво відрізнялося від нормативного російського, носіями якого були мешканці питомих російських областей Російської Федерації. З іншого боку, фахівці, які вивчали особливості українського літературного мовлення в щоденному побуті, зауважили, що чимало переселенців із Лівобережної і Центральної України, що тривалий час проживали в Галичині чи на Закарпатті під впливом іншомовного середовища, пристосовуючись до нього, поступово переймали лексичні, граматичні, орфоепічні, інтонаційні особливості цього мовлення такою мірою, що важко було відрізнити, наприклад, полтавця від львів’янина¹⁰.

У західних областях України росіяни не вважали себе інонаціональною меншиною. Україна була для них лише територією.

За підрахунками І. Терлюка, в західних областях УРСР на початку 70-х рр. ХХ ст. практично у всіх категоріях працівників з вищою і середньою освітою відсоток росіян, що припадав на працівників вищої ланки та на престижніші

⁹ Боднар Г. “Радянська” Галичина” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zaxid.net/radyanska_galichina_n1265077

¹⁰ Усне побутове літературне мовлення / [ред. кол.: М. А. Жовтобрюх (відп. ред.) та ін.]; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – Київ: Наукова думка, 1970. – С. 6–7.

посади, був вищим. А що стосується традиційних для росіян сфер зайнятості, як-от військова служба, КДБ, то їх перевага щодо українців залишалася непо-рушною¹¹.

Кремлівський агітпроп завжди використовував образ “націоналіста”, “бандерівця” у негативному контексті. Навіть через десятки років після придушення визвольних змагань ОУН і УПА комуністичний режим відчував загрозу, остерігався “западенців”. Радянська пропаганда акцентувала на бездуховності, вузькоглядності, жорстокості “українських націоналістів”, формуючи у суспільній свідомості на-селення СРСР образ лютого ворога, ксенофоба, істоту з тваринними інстинктами. Цей образ фактично утверджувала радянська пропаганда ще зі сталінських часів, тиражуючи через засоби масової інформації, художню літературу, кінематограф різні кліше про відсталість регіону у дорадянський час, політичну ненадійність його населення, наголошуючи на фактах співпраці мешканців західних областей України з Третім Райхом у період Другої світової війни, на вбивствах учасниками націоналістичного підпілля представників радянської влади у перші повоєнні роки. Лише порівняно нечисленна група переселенців зі Сходу об’єктивно бачила реальність і охоче переймала у сусідів – галичан, буковинців, закарпатців чи воли-нян чимало корисного, цікавилися їх історією і культурною спадщиною, а відтак адекватно сприймали корінне населення краю і будували людські взаємини з ними на засадах взаємної поваги й толерантності. І попри певну етнічну упередженість галичан, головно старших вікових груп, до прибулих росіян (яких часто огульно ототожнювали з брутальною політикою радянзації і русифікації краю у повоєнні роки) і навпаки росіян до західних українців, у стосунках між обома спільнотами ніколи не доходило до конфронтацій, протистояння, окрім хіба що словесних дискусій на побутовому, індивідуальному рівні, часом навіть гострих¹².

В умовах формування єдиної радянської ідентичності залишалися без належної уваги націокультурні та релігійні права єврейської, угорської, румунської, польської, німецької та інших національних меншин в Україні, які розглядали як першочерговий матеріал для асиміляції. Спроби чільних представників на-ціональних меншин, які усіма доступними способами намагалися зберегти етнокультурну самобутність, публічно окреслити своє право на власне бачення способів розв’язання політичних і соціально-культурних проблем, згуртувати навколо себе однодумців, індивідуальна і колективна пам’ять яких увібрала не-рідко травматичні образи історичних подій, які сягають корінням щонайменше часів Першої і Другої світових воєн, давало привід КГБ для їх підозри в анти-радянській діяльності.

Каталізатором нової хвилі політичного антисемітизму, що маскувався під антисіонізм (пік якої припав на початок 70-х рр., особливо після арабо-ізраїльської

¹¹ Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). (Етносоціологічне дослідження) / І. Терлюк. – Львів: Центр Європи, 1997. – С. 97–101.

¹² Негативних етнічних стереотипів найшвидше позбувалася молодь, насамперед міська. В урбанізованому середовищі представники різних етносів з раннього віку ходили до однієї школи, разом проводили дозвілля, легко переймаючи мову і побут. Молоді люди у своєму повсякденному середовищі переважно під впливом безпосереднього, живого спілкування не надавали значення етнічному походженню. Свідченням цього стало й зростання кількості міжетнічних шлюбів.

війни 1973 р. на Близькому Сході), було партійно-державне керівництво СРСР, яке вкотре засумнівалося у лояльності щодо його політики з боку єврейської спільноти. 29 серпня 1972 р. у доповідній записці ЦК Компартії України начальника Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР В. Федорчука зазначено, що “під впливом підривної діяльності сіоністських центрів, які інспірували наявність у СРСР т. зв. єврейського питання, активізувалися націоналістичні устремління в певних колах єврейського населення, особливо інтелігенції і молоді, в тому числі і серед окремих осіб, що займають становище в деяких вузах, науково-дослідних і культурно-освітніх установах. У Харкові, Києві, Одесі відкриті групи націоналістичних елементів, що становлять т. зв. рух за виїзд з СРСР, і діють при безпосередній участі закордонних сіоністських центрів і ізраїльських спецслужб і скеровані на активізацію підривної діяльності проти нашої держави на базі сіонізму... У ряді міст республіки нелегально діють гуртки (ульпани), з вивчення єврейської мови (іврит), які використовуються сіоністами для обробки єврейської молоді у ворожому дусі... З 777 тисяч громадян республіки єврейської національності понад 60 тисяч підтримують переписку зі своїми зв'язками в капіталістичних країнах, понад 20 тисяч отримують посилки з-за кордону. На Україні проживає понад 500 осіб, раніше засуджених за антирадянську, націоналістичну діяльність, діє 14 синагог і понад 80 незареєстрованих міньйонів”¹³. Радянська пропаганда фактично робила з євреїв чужинців у радянській системі. З метою їх компрометації, таврування згадали про сіонізм, який трактували в СРСР як “найбільш реакційний різновид єврейського буржуазного націоналізму”, форму расизму і расової дискримінації серед євреїв. У грудні 1971 р. на пленумі ЦК КПУ П. Шелест стверджував: “Користуючись підтримкою магнатів імперіалізму, а також розгалуженою мережею у багатьох країнах, в останній час особливо активізувалися сіоністи. Вони беруть на себе здійснення найбільш підступних задумів господарів – імперіалістів США, часто використовуючи відкриті, бандитські, фашистські дії”¹⁴.

Радянська пропаганда активно викривала здебільшого вигадані воєнні злочини Ізраїлю проти сусідніх держав, акцентуючи на фактах загибелі мирного населення під час військових операцій. Характерно, що до безкомпромісної боротьби проти сіонізму в засобах масової інформації (преса, радіо, телебачення) радянські ідеологічні органи активно залучали осіб єврейського походження, причому різного соціального становища – від вчених, спеціалістів народного господарства до робітників. У львівській газеті “Вільна Україна”, де у 1972 р. було надруковано понад 10 статей проти сіонізму, серед яких особливого громадського звучання набули публікації доктора історичних наук, професора Львівського університету Р. Бродського, кандидата юридичних наук Ю. Шульмейстера, журналіста Д. Альберта та інших¹⁵. Активно використовувала таку практику й інша львівська обласна газета “Львовская правда”, яка надрукувала цілий ряд викривальних статей проти сіонізму, авторами яких були М. Куфенберг – директор Стрийського виробничого

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 167–168.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2275. – Арк. 170.

¹⁵ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 22. – Спр. 105. – Арк. 56.

об'єднання меблево-деревообробної промисловості, В. Гопник – директор кіно-театру “Львів”, Герой Радянського Союзу, М. Гайсинович – журналіст, Є. Кикуй – інженер, А. Хатомлянський – робітник та чимало інших¹⁶. Вони зазвичай активно викривали “реакційну суть” ідеології сіонізму та її носіїв і в такий спосіб доводили свою лояльність до режиму.

Різкість пропагандистських виступів проти сіонізму, у яких простежувалися спроби показати суголосність його ідей із фашизмом, т. зв. “українським буржуазним націоналізмом”, які принижували національну гідність, багатьом євреям здавалась надмірною. Про це свідчили й критичні висловлювання окремих євреїв про радянський режим, які хоча й не стали фактом широкого громадського життя, оскільки з їхніми думками не мало змоги ознайомитися більше кількох людей, але вони загалом відображали реальні настрої серед єврейського населення. Агентура КГБ зафіксувала, що інженер Львівського ізоляторного заводу Ізер Бланк (1943 р. н.), коментуючи надруковані в обласних газетах статті і листи євреїв, спрямовані проти сіонізму, міжнародних єврейських організацій заявив: “... У нас поширюють на кожному кроці і в будь-який час комуністичні ідеї. Чому ж у США не можуть поширювати свої ідеї? І кому яке діло, що обстоюють євреї в США? А хіба вони не праві? Хіба євреїв не ущемляють у всьому і при всякій нагоді?”¹⁷ Проте на офіційному рівні і в засобах масової інформації попри різкість критики “ворожої суті” ідеології сіонізму антисемітизм як суспільне явище засуджували.

В західних областях, зрештою як і у решті регіонів України, за ініціативою партійних органів ретельно рахували відсотки репрезентації євреїв серед високопосадовців в апараті управління, на інших престижних шаблях соціально-професійної сфери, які у доповідних трактували як неспростовне підтвердження штучного засилля євреїв серед працівників різних галузей інтелектуальної праці. Стимулом для цього став зростаючий за сприяння міжнародних організацій виїзд високоосвічених радянських євреїв, що зберегли самосвідомість, однак фактично позбавлених в СРСР умов розвитку національної культури, мови, традицій на свою історичну батьківщину – до Ізраїлю в пошуках вищих стандартів життя, кращих умов самореалізації. Якщо за другу половину 1960-х рр. намір виїхати з України виявило близько 6 тис. євреїв, то лише в 1970–1973 рр. кількість поданих заяв перевищила 11 тис.¹⁸ У Львівській області з 1969 року по 1975 рік за кордон на постійне місце проживання виїхало 2569 євреїв, тобто фактично кожен десятий, а подали заяву на виїзд – 3150, а це майже 11,4 відсотка від загальної чисельності осіб єврейської національності. Всього з 1967 р. до квітня 1975 р. з України в Ізраїль та інші країни Заходу виїхало понад 30 тис. євреїв, серед яких 19,2 тис., або майже 2/3 загальної кількості склали колишні мешканці західного регіону УРСР, головню із Закарпатської, Львівської та Чернівецької областей¹⁹. У 1973 р. серед українських євреїв-емігрантів особи з вищою освітою становили в середньому

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Арк. 55.

¹⁸ *Бажан О.* Репресивні заходи радянської влади щодо громадян єврейської національності в УРСР (1960–1980-ті рр.) / *О. Бажан* // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук. і документ. журнал / [ред. кол.: Ю. Данилюк (гол. ред.) та ін.]. – Київ, 2004. – С. 115.

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 10. – Арк. 97.

12%, у 1974 р. їхня частка зросла до 18%. Серед емігрантів-інтелектуалів переважали представники технічної інтелігенції, викладачі, лікарі. За перший квартал 1974 р. їх виїхало 16,5 відсотка, за такий же період 1975 р. – 17,3%²⁰. Зростала чисельність емігрантів і за рахунок вчених. За період з 1971 по 1977 р. з України на постійне проживання на Заході виїхало 104 співробітників інститутів і установ АН УРСР²¹. Серед тих, хто подавав документи на виїзд, збільшилася частка членів КПРС, комсомольців, працівників радянських державних установ. Як наслідок, в СРСР і Україні зокрема, вживали заходи, щоб максимально ускладнити репатріацію євреїв на постійне місце проживання до Ізраїлю, обмежити права здобуття вищої освіти громадянами єврейського походження.

Система виїзду за візами була складною і принизливою²². Виклики, надіслані родичам з Ізраїлю, часто не доходили до адресатів в Україні, отримання характеристики з місця праці для отримання виїзних документів супроводжувалося приниженням людської гідності, подача заяв супроводжувалася позасудовими переслідуваннями за місцем праці і навчання, терміни розгляду заяв, встановлені законом, порушували, відмови мали невмотивований характер²³. КГБ УРСР ще на початку 1971 р. змушений був визнати, що “в окремих випадках рішення про відмову приймаються за недостатньо переконливими причинами (наявність у сім’ї медпрацівників, необґрунтованість прохань про возз’єднання сімей тощо). Це викликає потік скарг в інстанції, скерування листів за кордон, використовується в розпалюванні антирадянських настроїв серед єврейського населення”²⁴. Емігранти змушені були під час виїзду з СРСР платити податок за отриману вищу освіту.

Радянська публіцистика трактувала емігрантів як жертв “сіоністської пропаганди”, одночасно піднімаючи на щит тих, котрі з різних причин змінили свої наміри і відмовилися від репатріації до Ізраїлю. На підтвердження цього наводили приклади принципово різного ставлення до еміграції, звичайно, перебільшуючи масштаби соціальних проблем, з якими зіштовхувалися на “землі обітованій” євреї – вихідці з СРСР. У негативному контексті говорили в засобах масової інформації і пр. т.зв. “відмовників” (“отказники” – рос. мовою), які з різних причин отримали відмову на виїзд до Ізраїлю, однак не полишали спроб залишити СРСР. У вищих навчальних закладах щодо євреїв керувалися негласною інструкцією, яка обмежувала їхні права стати студентами вузів.

Не вдавалося спинити емігрантські настрої й серед осіб німецького походження, позбавлених у повоєнні роки можливостей національно-культурного розвитку. Станом на середину 1973 р. в Україні проживало 32,5 тис. німців. Місцями їх найбільшої концентрації залишалися Закарпатська область – 8,2 тис., Донецька – 4,8 тис., Дніпропетровська – 4,3 тис., Одеська – 3,3 тис., Запорізька – 1,6 тис., Ворошиловградська – 1,5 тис.²⁵ Загалом в Україні більшість осіб німецької національності мали невисокий загальноосвітній рівень, жили і працювали у сільській

²⁰ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 10. – Арк. 97.

²¹ Там само. – Спр. 53. – Арк. 193.

²² Див.: *Джонсон П.* Історія євреїв / П. Джонсон. – Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 2000. – С. 649.

²³ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 5. – Спр. 12. – Арк. 29, 56–57.

²⁴ Там само. – Спр. 8. – Арк. 110.

²⁵ Там само. – Оп. 4. – Спр. 1 – Арк. 326.

місцевості. Німці в закарпатському і північно-буковинському середовищі за попередній період зазнали потужної мовно-культурної асиміляції і депопуляції, фактично втратили живий зв'язок із досягненнями німецької культури, хоча й зберегли у місцях компактного проживання, зокрема в Мукачівському і Тячівському районах Закарпаття і Сторожинецького району Чернівецької області, почуття національної ідентичності. Певна лібералізація у ставленні до німців у середині 70-х рр. (їх захочували до здобуття середньої спеціальної і вищої освіти, залучали до КПРС і т. ін.) з метою запобігання репатріації до ФРН помітних позитивних результатів не принесла²⁶. Виїзд українських німців, позбавлених в СРСР перспективи етнонаціонального буття (за умов значного скорочення чисельності), на постійне місце проживання на історичну батьківщину продовжувався.

Протестні настрої серед частини творчої інтелігенції і студентів-гуманітаріїв угорської національності на Закарпатті унаслідок обмеження та утисків у задоволенні національно-освітніх потреб, висловлювали їхні активісти – колишній викладач Ужгородського державного університету Шандор Фодов (Фодо) та член Спілки письменників СРСР Вільмош Ковач до керівників партійних, адміністративних та радянських органів СРСР. “У нас немає угорського театру, не у всіх селах, де проживають угорці, є школи з угорською мовою навчання, немає дитячих садків, керівні кадри навіть в виключно угорських селах часто підбирають з осіб, котрі навіть не володіють угорською мовою і т. п.”, – так у березні 1974 р. Ш. Фодов окреслював найбільш актуальні проблеми у справі збереження і розвитку угорської культури на Закарпатті²⁷.

Ш. Фодов, В. Ковач та їхні однодумці, яких об'єднувало загострене національне почуття та інтерес до власної історії, намагалися відстоювати мовну і культурну самобутність угорців, не допустити їх асиміляції в середовищі українському. Ш. Фодов у своїх заявах на ім'я завідувача відділу науки і культури ЦК КПРС С. Трапезнікова і міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР В. Єлютіна називав дискримінаційними для угорського населення Закарпаття вимоги для випускників шкіл області з угорською мовою навчання здавати вступні іспити на усі спеціальності до Ужгородського державного університету та місцевих середніх спеціальних навчальних закладів українською мовою. Заявника тривожила тенденція серед батьківської громадськості записувати угорськомовних дітей на навчання до російських і українських шкіл, він наполягав на отриманні позитивної відповіді і дозволу на її оприлюднення на сторінках обласної газети “Карпати ігоз сов”, що виходила угорською мовою.

Проблема опанування українською мовою представниками угорської спільноти, особливо у місцях їх компактного проживання була актуальною на Закарпатті ще з повоєнних років. Загальноосвітні школи її не розв'язали. Випускники угорськомовних шкіл, що в більшості залишалися стійкими носіями рідної мови і мовно-національної свідомості, не могли похвалитися належним володінням ні російською, ні тим більше українською мовами²⁸. У 1970/71 навчальному році

²⁶ *Малець О. М.* Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. М. Малець. – Львів, 2001. – С. 14–15.

²⁷ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 4. – Спр. 9(1977). – Арк. 253.

²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8677. – Арк. 122.

у Закарпатській області функціонувало 819 навчальних закладів (8 середніх, 44 восьмирічних і 15 початкових шкіл з угорською мовою навчання, в яких здобувало освіту майже 14,3 тис. школярів). Крім того, 6 057 учнів угорської національності навчалося рідною мовою у 12 середніх, 15 восьмирічних і 1 початковій змішаній школі, де викладали російською, угорською і українською мовами²⁹. У школах з угорською мовою викладання програма і навчальні плани не передбачали обов'язкового вивчення мови та літератури титульної нації (на відміну від російської мови і літератури, яка мала статус мови міжнародного спілкування)³⁰. Незнання української мови і слабкий рівень володіння російською мовою реально обмежували можливості соціалізації угорськомовної молоді, професійної реалізації і адаптації в переважно україномовному середовищі області, регіону загалом. Це створювало психологічну проблему для угорськомовних мешканців Закарпаття, породжувало у них різні комплекси.

Продовжувалася примусова “молдавізація” румунського населення Закарпаття і Чернівецької області, якому системно нав'язувалася молдавська самосвідомість. Навчання у сільських школах, де компактно проживала румунська меншина, відбувалося молдавською мовою на основі кирилиці. Водночас майже нічого не робилося для налагодження будь-яких культурних зв'язків з Румунією і Молдавською РСР. Радянська влада подбала хіба що про постачання в Чернівецьку і Закарпатську область шкільних підручників політичної і художньої літератури виданих у Молдавській РСР³¹.

Загалом у 60–70-ті роки в західних областях України невпинно втрачали традиції багатомовності й багатоетнічності, що вирізняло цей регіон у першій половині ХХ ст. Намагаючись осмислити цю проблему засобами художнього письма, відомий український письменник, представник жанру “альтернативної історії” В. Кожолянко (1957–2008), що народився, жив і помер у селі Кам'яна Сторожинецького району Чернівецької області, писав: “З часом змінилася лінгвістична картина краю: тут, де приміром, на ярмарку можна було поспілкуватися п'ятьма центральноєвропейськими мовами, зазвучала російська, якої попервах не розумів майже ніхто. Минуло якихось п'ятнадцять-двадцять років – і вже німецьку чи польську мало хто знав, зате з'явився такий собі руско-український суржик, який охоче практикували ті, хто відслужив у радянській армії...”³²

Комуністичний режим відводив західному регіону України роль військово-політичного плацдарму, намагаючись контролювати всі країни Центрально-Східної Європи. Політична і соціально-економічна доцільність, об'єктивні потреби змушували радянське партійно-державне керівництво розвивати в західних областях промисловість, інтенсифікувати сільське господарство, підвищувати рівень життя населення, щоб мати тут надійну підтримку. Однак у результаті непослідовної, часто нерациональної господарської політики в регіоні розвивалася соціально

²⁹ Панчук М., Войналович В., Галенко О. та ін. Закарпаття в етнополітичному вимірі / Ред. Колегія Ю. Левинець (голова) та ін. / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ, 2008. – С. 413.

³⁰ Мельник С. Мовна політика Радянського Союзу / С. Мельник, С. Черничко // Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород, 2010. – С. 669.

³¹ Там само. – С. 414.

³² Кожолянко В. Діти застою. Роман / В. Кожолянко. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – С. 10.

неприваблива, екологічно небезпечна індустрія, малорентабельне сільське господарство, які були позбавлені внутрішніх стимулів розвитку та приречені на поступовий занепад. У західних областях України простежувалося нерівномірне розміщення виробництва на територіях, що зумовлювало територіальну незбалансованість робочих місць із кількістю працюючого населення. Це спричиняло міграцію, яка охопила десятки тисяч людей, що перебиралися із сільської місцевості до міста, відставання розвитку багатьох малих і середніх міст, окремих регіонів, де особливо гострими залишалися соціально-побутові проблеми. Чимало населених пунктів у регіоні не мали шкіл, клубів і бібліотек, інших культурно-освітніх закладів. Значна частина діючих була розташована у непристосованих приміщеннях без належного технічного оснащення. У 1975 р. на Тернопільщині із 997 клубних закладів лише 287 були розміщені у типових приміщеннях, 357 – у пристосованих, 317 – у непридатних, 36 – в аварійних. Лише у 136 будинках культури і клубах області встановили центральне опалення³³. Така невтішна ситуація була і в інших областях. У Волинській обл. 120 сільських будинків культури і клубів працювало в аварійних приміщеннях, що не підлягали ремонту³⁴. Кваліфікаційний рівень культурно-освітніх працівників залишався низьким. Більшість із них не мали відповідної професійної освіти. Зарплата їх була низькою, чимало з них проживали в орендованих приміщеннях, що зумовлювало високу плинність кадрів. Особливо складне становище з функціонуванням культурно-освітньої мережі склалися у сільській місцевості, розвиток якої в основному підтримували суб'єкти агропромислового комплексу. Проте слабкий фінансовий стан багатьох колгоспів і радгоспів не сприяв належній розбудові соціально-культурної сфери західноукраїнського села, у підсумку зумовлював низький життєвий рівень місцевого населення. Радянська влада так і не змогла вирішити одну з найпекучіших проблем повсякденного життя людей – гострий дефіцит у якісному взутті, одязі, побутовій техніці (холодильниках, телевізорах, пральних машинах та ін.), автомобілях тощо. Гострою залишалася й потреба у житлі. Якість життя більшості населення західноукраїнських земель залишалася на низькому рівні.

На жаль, дедалі більше уваги приділяли засобам ідеологічного впливу на населення, яким належало зміцнювати його віру у правильність вибраного політичного курсу держави, вкорінювати уявлення, що своїм розвитком регіон має завдячувати Комуністичній партії, особливий і неповторний цивілізаційній місії “братніх народів СРСР”, передусім російського. Ці завдання мали розв'язувати й культурно-освітні заклади, література, мистецтво, гуманітарні науки, преса, всі засоби агітації і пропаганди. Відбувався швидкий розвиток мережі громадських форм політичної, економічної освіти: різних шкіл, народних університетів, лекторіїв, курсів, семінарів тощо, робота яких будувалася відповідно до єдиних рекомендацій і навчальних програм. Зростали тиражі періодичних і неперіодичних видань, у побут населення увійшло телебачення. При цьому питання змісту і ефективності ідеологічного впливу, його відповідності життєвим потребам громадян було відсунуто на задній план. Унаслідок такого підходу нав'язлива комуністична

³³ Державний архів Тернопільської області. – Ф. Р-1778. – Оп. 3. – Спр. 1204. – Арк. 6.

³⁴ Державний архів Волинської області. – Ф. Р-592. – Оп. 1. – Спр. 1101. – Арк. 74.

пропаганда, що настирливо намагалася видати бажане за дійсне, розходження між словом і ділом не могла здобути повної довіри людей.

До початку 70-х рр. соціально-економічна і культурна модернізація екстенсивного типу зумовила суттєве збільшення в структурі населення регіону абсолютної і відносної чисельності осіб із вищою і середньою освітою. Найважливішим фактором, що визначав зростання освітнього рівня, став перехід країни до загальної середньої освіти молоді з метою забезпечення молодого покоління рівних стартових можливостей у самостійному трудовому житті. Основна роль в цьому належала загальноосвітній школі, навчально-виховний процес у якій традиційно спрямовувався на забезпечення фундаментальної загальноосвітньої підготовки школярів, необхідної для подальшої професійної освіти та ідеологічного виховання. У 1974/75 і 1975/76 навчальних роках у загальноосвітніх школах України в основному було завершено перехід на нові навчальні програми і підручники. За ними вивчали усі предмети I–X класів, за винятком математики у IX–X класах. Школи одержали 65 назв нових або вдосконалених підручників і посібників для факультативних занять³⁵. Особливу увагу приділяли поліпшенню викладання російської мови і літератури. У школах з російською мовою викладання учнів звільняли від вивчення української мови за заявами батьків. Станом на 1974 р. таких учнів в Україні, за даними обласних відділів народної освіти, було від 3 до 5 відсотків³⁶. Міністерство освіти УРСР ще у 1968 р. роз'яснило, що учні, які не вивчають української мови, можуть бути звільнені в індивідуальному порядку від вивчення української літератури. Учня, які не володіли українською мовою, дозволили на уроках української літератури відповідати російською мовою³⁷. У нових міських житлових масивах відкривали переважно школи-новобудови з російською мовою навчання. Для дітей військовослужбовців у багатьох районах організували додаткові класи і окремі школи з російською мовою навчання³⁸.

В усіх школах республіки було збільшено кількість годин на вивчення російської мови. У сільських школах із українською, молдавською і угорською мовам навчання всі IV–VIII класи, в яких навчалася понад 25 учнів ділили на групи на уроках російської мови. У 1973/74 навчальному році Міністерство освіти Української РСР збільшило кількість годин на вивчення російської мови в 2–3 класах шкіл з українською мовою навчання, у 2–3 і 6 класах шкіл із російською мовою навчання та в 1 і 2 класах із молдавською та угорською мовами навчання³⁹. В школах з угорською і молдавською мовою навчання організували підготовчі класи, де діти поряд з іншими предметами розпочинали вивчення російської мови і літератури⁴⁰.

Впровадження нових програм і підручників відбувалося без належної попередньої педагогічної апробації, що призводило до надмірного збільшення навчального матеріалу, перевантаження його другорядною інформацією або такою, що не відповідає віковим пізнавальним можливостям учнів. У багатьох школах, особливо у сільській місцевості, простежувалася недостатня ефективність уроків,

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8680. – Арк. 36.

³⁶ Там само. – Спр. 8677. – Арк. 121.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – Спр. 8162. – Арк. 197.

³⁹ Там само. – Спр. 8573. – Арк. 153.

⁴⁰ Там само. – Спр. 8788. – Арк. 41.

учнів перенавантажували домашніми завданнями, учнів і вчителів часто залучали до сезонних сільськогосподарських робіт. Все це негативно позначалося на якості підготовки учнів.

У навчально-виховний процес був міцно інтегрований ідеологічний аспект. Передусім приділяли увагу формуванню в учнів комуністичної свідомості, ідеалів радянської епохи, атеїстичного світогляду, вихованню свідомого ставлення до праці. Основою програмних завдань з виховання учнівської молоді залишався сформульований у програмі КППС (1961) моральний кодекс будівника комунізму, в якому пріоритетну роль відводили таким якостям, як відданість справі комунізму, радянський патріотизм, добросовісна праця на благо суспільства, високе усвідомлення суспільного обов'язку тощо як важливої складової всебічно розвинутої особистості.

У першій половині 70-х років вдосконалено мережу шкіл. У 1975 р. в середніх загальноосвітніх школах України навчалось 68,7 відсотків дітей, тоді як у 1970 р. – 62,3 відсотка. У 1975 р. у початкових малокомплектних школах перебувало 2,1% усіх учнів республіки⁴¹. Поліпшення матеріально-технічної бази шкіл дало змогу до кінця 1973 р. поступово перевести 4,3 тис. середніх (56,7%) і 1,7 тис. восьмирічних (16,4%) шкіл на кабінетну систему. В західному регіоні республіки найбільше таких шкіл було у Львівській області⁴².

Проте запроваджувалася середня освіта в різних областях дуже нерівномірно. На Закарпатті в середніх навчальних закладах навчалось близько 83% восьмикласників проти 92% в цілому по Україні⁴³. В окремих районах цей відсоток був ще нижчим. Не скрізь забезпечувалося збереження контингентів старшокласників. У 1973 р. в УРСР десять класи денних шкіл закінчили 88,9 відсотків учнів, які у 1971 р. були зараховані до IX класів (у Закарпатській області – 78,2%, Волинській – 82,7, Чернівецькій – 82,2%)⁴⁴.

В ході реалізації урядових заходів щодо обов'язкового охоплення всіх, хто закінчив неповну середню школу, повною середньою освітою, простежувалися невідповідність між швидким зростанням кількісних показників освіти та її якістю. Професійну діяльність педагогічних колективів шкіл та якість роботи окремого вчителя вимірювали за формальними, кількісними критеріями (середнім відсотком успішності), що породжувало лібералізм і формалізм в оцінці якості знань учнів. Задля гарного показника чиновники від освіти змушували вчителів займатися окомилуванням. Та й самі вчителі швидко призвичаїлися до такої практики: висока частка учнів, які мають низькі оцінки, була вкрай небажаною, тому що це ставило під сумнів їхню професійну кваліфікацію та відповідно можливі оргвисновки.

Матеріально-технічна база багатьох сільських шкіл була незадовільною. У 1973 р. в Українській РСР понад три тисячі сільських шкіл функціонували в непридатних аварійних приміщеннях, а близько 10 тис. – у пристосованих будинках⁴⁵. Зокрема, у Львівській області близько 120 шкіл у пристосованих і непридатних приміщеннях, понад 600 середніх і восьмирічних шкіл не мали спортивних залів і окремих майстерень для трудового навчання, близько 300 восьмирічних та середніх

⁴¹ Там само. – Спр. 8790. – Арк. 200.

⁴² Там само. – Спр. 8573. – Арк. 150.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. – Спр. 8572. – Арк. 131.

шкіл не мали їдалень, а понад 400 шкіл працювали у дві зміни⁴⁶. У деяких областях республіки, зокрема у Волинській, плани шкільного будівництва не виконували⁴⁷. Наявні можливості для зміцнення навчально-матеріальної бази не використовувалися. Будівництво шкіл за кошти колгоспів з року в рік зменшувалося. Якщо у 1967 р. у Львівській області за ці кошти збудували шкіл на 8,5 тис. учнівських місць, то в 1970 р. – на 3,4 тис., а 1973 р. – на 2,7 тис. учнівських місць⁴⁸.

Школи незадовільно забезпечували меблями, технічними засобами навчання, посібниками. Значна кількість учителів сільської місцевості не мала потрібних житлово-побутових умов, проживала у найманих квартирах, а виконавчі комітети місцевих Рад депутатів трудящих дуже повільно вирішували це питання. У 1974 р. на Львівщині таких вчителів було 2,8 тис., у Волинській області – 2 тис., в Івано-Франківській – 1,8 тис. і Закарпатській – 1,5 тис.⁴⁹ Учителів сільських шкіл нерідко залучали до різних, не пов'язаних із виконанням педагогічних обов'язків завдань, тому у них не залишалось часу на самоосвіту і самовдосконалення.

І хоча в результаті заходів, спрямованих на розвиток системи педагогічної освіти в Україні, з року в рік освітній і кваліфікаційний рівень учителів поступово зростав, наприкінці 1974 р. третина з них не мала вищої освіти⁵⁰. Наприклад, у Львівській області в 1971/1972 навчальному році з вищою освітою працювало 59,6% вчителів, у 1974/1975 навчальному році – 67,2%⁵¹. Причому освітній ценз сільських учителів був значно нижчим порівняно з міськими, незважаючи на зростаючий розвиток заочної освіти, широке використання системи централізованого розподілу випускників педагогічних вузів та університетів. У 1973/74 н. р. вищу освіту мали 71,8 відсотків учителів міських шкіл УРСР, у школах сільської місцевості – 60,5%⁵². Всього на той час в Україні працювало 504,3 тис. вчителів, з них вищу освіту мали 65,3 відсотки (проти 62,3% у попередньому році), незакінчену вищу – 7,7%, середню педагогічну – 21,3, середню спеціальну – 2,2, загальну середню – 3,2 (це 16 тис. осіб), незакінчену середню – 0,1%⁵³. Особливо низьким залишався освітній рівень вчителів трудового навчання, малювання, креслення, фізичного виховання. У школах республіки вказані навчальні предмети викладали понад 10 тис. осіб, що мали загальну середню освіту, а 200 навіть такої не отримали⁵⁴. В 1974 р. у селах Львівщини третина вчителів фізкультури працювали на своїх посадах без спеціальної освіти⁵⁵.

Не вирішували і проблеми молодих вчителів, передусім у сільській місцевості, що негативно впливало на формування якісного викладацького складу навчальних закладів, підвищення ефективності їхньої роботи, а відтак на якість середньої освіти. Для прикладу, у 1971–1974 рр. тільки зі шкіл і дошкільних закладів Закарпаття

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8677. – Арк. 100–101.

⁴⁷ Там само. – Спр. 8572. – Арк. 131.

⁴⁸ Там само. – Спр. 8677. – Арк. 101.

⁴⁹ Там само. – Арк. 78.

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 23.

⁵¹ ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 9. – Спр. 678. – Арк. 140.

⁵² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8681. – Арк. 45.

⁵³ Там само. – Спр. 8677. – Арк. 76; Спр. 8681. – Арк. 44.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 24.

⁵⁵ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 28. – Спр. 13. – Арк. 19.

вибуло 1 522 вчителів і вихователя, що складало 70 відсотків загальної кількості спеціалістів, скерованих на роботу в область⁵⁶. Аналогічна ситуація склалася і в інших областях регіону. Серед основних причин збереження на високому рівні плинності педагогічних кадрів: незадоволення заробітною платою, умовами і режимом праці, невирішеність соціально-побутових проблем⁵⁷. У 1976 р. у сільській місцевості Львівської області 2 138 вчителів проживали в орендованих квартирах. Найбільше – у віддалених районах, зокрема Турківському – 280 осіб, Сколівському – 214. Це зумовлювало недоукомплектованість учительських колективів сільських шкіл спеціалістами потрібного профілю і рівня підготовки. Як наслідок, непоодинокими були випадки, коли у віддалених районах завідувачі районних відділів освіти змушені були доручати викладання предметів неспеціалістам, а то й випускникам середніх шкіл. Так, у 1975/1976 навчальному році завідувач Сколівського району доручив викладання української мови, математики і біології п'ятьом особам, які мали лише загальну середню освіту⁵⁸.

Гостро відчували недоліки в роботі загальноосвітніх шкіл професійно-технічні, середньо-спеціальні і особливо вищі навчальні заклади. Значна частина випускників шкіл (передусім сільських) мала недостатні знання, зокрема з предметів природничо-математичного циклу; для більшості з них був притаманний низький рівень мотивації навчання, в тому числі через зменшення престижності знань у суспільстві, у багатьох учнів були слабо сформовані навички самостійної навчальної праці. Дисципліни гуманітарного циклу, на які покладали завдання з формування у підростаючого покоління комуністичного світогляду, залишалися максимально заідеологізованими. Система освіти, насамперед шкільної, не справлялася з завданням формування високодуховної особистості. У школах особливо недооцінювали проблему естетичного та етичного виховання учнів, до нього ставилися як до другорядного напрямку “комуністичного виховання”. Все це ускладнювало процес підвищення якості підготовки спеціалістів у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. Зниження загального рівня викладання гуманітарних дисциплін у школі спричинив зниження загальнокультурного рівня їх випускників.

У професійно-технічні навчальні заклади, як правило, вступали найменш підготовлені учні загальноосвітніх шкіл, переважно з сільської місцевості, що створювало додаткові труднощі в підготовці нових кваліфікованих кадрів для різних галузей економіки.

В окреслений період у регіоні суттєво розширилася і зміцніла матеріальна база вищих та середніх спеціальних навчальних закладів збільшилася кількість студентів, умови їх проживання у гуртожитках покращувалися. З метою ефективності навчального процесу, якості навчання та контролю знань впроваджували електронно-обчислювальну техніку, нове устаткування й обладнання. У Львівському політехнічному інституті, зокрема, були розроблені конкретні заходи для переходу на нові навчальні плани, кафедри склали робочі плани і методичні рекомендації,

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 150. – Арк. 75.

⁵⁷ У 1976 р. у сільській місцевості Львівської області 2 138 вчителів проживало в орендованих квартирах. Найбільше у віддалених районах, зокрема у Турківському – 280 осіб, у Сколівському – 214. Перспективним планом на IX п'ятирічку в області планували надати сільським учителям 1881 комунальну квартиру, а фактично отримали 1046 осіб.

⁵⁸ ДАЛЮ. – Ф. Р-163. – Оп. 9. – Спр. 678. – Арк. 147.

широко впроваджувалися різні форми програмованого контролю. Для підвищення особистої відповідальності студентів і викладачів за стан навчально-виховної роботи впроваджено систему атестування студентів. В інституті, що займав перше місце серед вузів області за рівнем технічного оснащення навчального процесу, до кінця 1974 р. було обладнано технічними засобами 19 поточних і понад 40 групових аудиторій, 4 автоматизованих класів програмованого навчання, 5 лінгафонних кабінетів⁵⁹. Певний позитивний досвід у справі управління навчальним процесом був і у Львівському державному університеті, де силами вчених вузу створено автоматизовану систему управління “Сігма”, а при навчальній частині діяла група аналізу і контролю за поточною успішністю студентів⁶⁰.

Проте, як і раніше, влада не спромоглася розробити довгострокову й ефективну програму удосконалення і осучаснення системи підготовки спеціалістів вищої та середньої кваліфікації. В СРСР не було дієвих інструментів прогнозування і планування потреб галузей економіки і культури у високоосвічених кадрах, простежувалося непорядкованість в організації оплати праці різних категорій спеціалістів, значна кількість випускників вищих і середніх навчальних закладів регіону працювали не за своєю спеціальністю. На початку 1973 р. лише у промисловості Львівської області робітниками працювали понад 6 тис. спеціалістів, з яких майже 350 осіб із вищою освітою, в тому числі 170 дипломованих інженерів і 5 700 осіб із середньою спеціальною освітою, в тому числі 5 тис. техніків⁶¹. Майже 30 відсотків керівних кадрів промисловості області були практиками, які не мали ні вищої, ні середньої спеціальної освіти. Більше 40% посад техніків і майстрів займали практики⁶².

Інтелігенція формувалася головним чином з уродженців краю, переважно вихідців із села, які пройшли важкий, насамперед у психологічному сенсі слова, процес адаптації в міському соціумі. Вони пам’ятали про своє “сільське коріння”, що було важливим чинником збереження в урбаністичному середовищі рідної мови, національно-культурних традицій. “Соціальні ліфти” давали змогу практично всім, незалежно від соціального походження і місця проживання, за умови здібностей (інтелекту) і якісної освіти піднятися на високий соціальний рівень. Дискримінованими залишалися хіба діти репресованих активних учасників національно-визвольного руху, для яких право на здобуття освіти у престижних вишах часто було формальним. Перші відділи вищих навчальних закладів “відсікали” такий контингент абітурієнтів ще на етапі прийому документів. Шлях до здобуття вищої освіти був максимально ускладнений і для віруючих. Якщо у вузах виявляли студентів, що демонстрували непохитність своїх релігійних переконань, їх від виключення не рятувала висока академічна успішність.

Більшість працівників висококваліфікованої інтелектуальної праці мешкали і працювали у промислових і культурних центрах Львова, Чернівців, Луцька, Рівного та інших більших містах краю. У 70-х роках основне кількісне ядро західноукраїнської інтелігенції складало “радянське покоління”, представлене демографічною

⁵⁹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 28. – Спр. 73. – Арк. 13.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – Оп. 22. – Спр. 89. – Арк. 207.

⁶² Там само.

когортою 1930–1940-х рр. народження, світоглядно формувалася у радянський період. Компартійний квиток для багатьох був важливою умовою службової кар'єри. Членство в партії чи комсомолі часто не базувалося на справжніх переконаннях.

Кількість уродженців західних областей в компартійних організаціях регіону невинно зростала. Це було зумовлено не стільки ідеологічними уподобаннями, а радше прагматичними прагненнями: від бажання комфортніше пристосуватися до реалій життя, скориставшись тими перевагами, які принесла у їхній спосіб життя соціалістична модернізація суспільства, до бажання, маючи більше можливостей і влади, впроваджувати в життя власні наміри змінити систему, гуманізувати її відповідно до своїх поглядів та переконань, що часом істотно суперечило державній політиці. Вони, хоча й усвідомлювали антигуманний і антинаціональний характер радянської політичної системи, все ж навіть усупереч своїм переконанням втілювали комуністичні постулати, швидко засвоївши вміння мовчки виконувати всі розпорядження владних структур. Вміння пристосовуватися до політичної лінії було для них важливою запорукою кар'єрного зростання. Фактом стала деморалізація значної частини інтелігенції, серед якої утверджувалися настрої пасивності й утриманства.

На початку 70-х рр. чимало уродженців Західної України – інженерів, вчителів, лікарів, вчених, літераторів, журналістів, митців, представників інших інтелектуальних спеціальностей професійно цілком чи частково успішно реалізувалися, причому деякі досягли досить високих, проте не найвищих посад у партійно-державній ієрархії. Прагнучи до високих кар'єрних щаблів у лавах номенклатури, вони позиціонували себе як цілком лояльні громадяни “країни Рад”, ретельно дотримувалися ритуалів і стандартів життя “передової радянської людини”, чітко слідували у фарватері ідеологічних приписів, однак ще не втратили національної ідентичності. Фальш, двоєдушність стали нормою поведінки багатьох західноукраїнських інтелігентів⁶³.

Загалом у тогочасному західноукраїнському соціумі одночасно співіснували найрізноманітніші морально-етичні орієнтири, що визначали життя людей. Абсолютна більшість працівників інтелектуальної сфери (вчителі, викладачі вузів, інженери, лікарі, науковці тощо) сумлінно виконували службові обов'язки на своєму робочому місці, обмеживши коло зацікавлень професійними і побутовими справами. Вони були більше занурені у себе і свій світ, намагаючись дистанціюватися не лише від влади, але й політики загалом. Чимало з них у приватних, конфіденційних розмовах у неформальній обстановці могли собі дозволити демонструвати своє критично-іронічне ставлення до різних карикатурних явищ суспільного життя в СРСР чи висловлювати невдоволення способом життя провінційної партійно-радянської бюрократії, методами її керівництва, відсутністю дієвого контролю за її діяльністю з боку вищих інстанцій обурюватися порушеннями “соціалістичної законності”, іншими фактами невідповідності

⁶³ У 1973 р. чимало комуністів-уродженців західних областей отримали суворі догани із занесенням в облікову картку або ж були виключені з лав КПРС за прояви “неширості перед партією”. Йшлося про приховування при вступі в партію компрометуючих автобіографічних даних, зокрема фактів свого перебування чи родичів у націоналістичних організаціях або неповідомлення про їх проживання за кордоном. (ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 25. – Спр. 29. – Арк. 158, 166–166 зв.).

між партійною риторикою і конкретною політичною практикою, поширювати серед близьких знайомих інформацію антирадянського змісту, почерпнуту із передач західних радіостанцій і т. ін., однак лише відносно дуже невелика частина західноукраїнської інтелігенції зважилася в 70-ті роки відкрито виступити проти тоталітарної системи, ставши прикладом громадянської мужності, за що розплачувалися власною свободою. Саме вони були важливою складовою тогочасного визвольного руху в Україні, який став логічним продовженням попередніх етапів національно-визвольної боротьби.

Опозиційний рух виявлявся у найрізноманітніших формах: у діяльності поодиноких організованих підпільних структур, альтернативних комуністичній партії, відкритих протестних акціях, зокрема голодуваннях і страйках українських політв'язнів, спрямованих на захист людської і національної гідності у таборах ГУЛАГ-у, поширенні критично-викривальних авторизованих і анонімних творів (публіцистичних, художніх, наукових) “самвидаву”, розповсюдженні листівок, періодичних видань, брошур, гасел, написані і заявах-протестах антирадянського змісту, вивішуванні жовто-блакитних прапорів, вшануванні арештованих дисидентів, організації публічних театралізованих заходів, спрямованих на популяризацію нетолерованих владою народних звичаїв і обрядів тощо. Ядром цього неоднорідного руху, який не жажди був глибоко інтелектуально осмислений, були дисиденти, які на початку 70-х рр. практично відмовилися від збройних методів боротьби проти радянського режиму, зосередившись на ідейному спротиві. Причому головним інструментом ідеологічного протистояння став самвидав у різних його формах, який з кінця 60-х рр. перетворився на організаційну інфраструктуру українського визвольного руху. За даними Г. Касьянова, практично усі політично активні інакодумці брали участь у написанні і розповсюдженні самвидавчих творів, які продукували ідеї, небажані для панівного режиму⁶⁴.

30 грудня 1971 р. політбюро ЦК КПРС ухвалило рішення про початок всесоюзної кампанії проти самвидаву з метою цілковито знищити інфраструктуру його виготовлення і розповсюдження. В результаті масових арештів активних учасників українського визвольних змагань у 1972–1973 рр.⁶⁵, адміністративного переслідування осіб, чий імена асоціювалися з “українським буржуазним націоналізмом” і поширенням самвидаву, в умовах ідеологічного тиску, переслідувань за місцем праці і навчання проти тих, хто був пов'язаний з їхнім середовищем, у задушливій атмосфері нетерпимості до будь-яких виявів інакомислення владі таки вдалося тимчасово залякати інтелігенцію, яка співчувала нонконформістам. Частина з них намагалася затаїтися, уникала контактів з колишніми однодумцями, при потребі

⁶⁴ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років / Г. Касьянов. – Київ: Либідь, 1995. – С. 119.

⁶⁵ Тільки протягом січня 1972 р. КГБ арештувало в Україні близько 20 дисидентів, серед яких у Львові: В. Чорновола, І. Геля, І. Стасів-Калинець, С. Шабатуру, М. Осадчого; у Києві: Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Стуса, З. Франко, Л. Плюща та ін. Загалом за неповними даними у січні–травні 1972 р. в Україні було ув'язнено близько 100 осіб, з яких 89 засуджено за “антирадянську агітацію і пропаганду”. За підрахунками Людмили Алексєєвої, 72 за родом занять належали до інтелігенції, 17 – до робітників. Див.: Касьянов Г. Вказана праця. – С. 123–124; 125–126; В'ятрович В. Операція “Блок”. Дія перша / В. В'ятрович // В'ятрович В. Історія з грифом “Секретно”. Українське XX століття / В. В'ятрович. – Львів: Часопис, 2013. – С. 542–543.

максимально демонструвала свою аполітичність тощо. До середини 70-х років ареал поширення самвидаву в Україні різко зменшився. Проте ліквідувати остаточно рух опору не вдалося. Частково він перемістився в табори ГУЛАГ-у⁶⁶. Він виявлявся в організації колективних протестних акцій, політичних голодувань і передачах інформації за кордон, відзначенні 30 жовтня щороку, починаючи з 1974 р., “Дня політв’язня в СРСР”, скеруванні скарг, заяв тощо, демонстративних відмовах від примусової праці.

Потужним пластом антирежимного руху в регіоні була релігійна опозиція, зокрема діяльність священства Греко-католицької церкви, яке відстоювало право на релігійну свободу. Священники, шукаючи можливостей для євангельської місії, по-тай від влади проводили нелегальні богослужіння у власних квартирах, помешканнях віруючих, занедбаних церковних будівлях, надаючи духовну опіку, проводили катехизацію парафіян, звершували різні християнські таїнства, виходячи з духовних потреб вірних. У проповідях вони нагадували про християнські моральні цінності, пропагували Євангеліє і в такий спосіб виводили вірних за межі комуністичних ідеологем. Священники наголошували, що головне для християнина – це вчення Христа, а зовсім не ті суспільні засади, які утверджувала радянська атеїстична держава, посилюючи неприязнь та опозиційність щодо неї.

З кінця 60-х рр. поштовхом для активізації греко-католиків в Україні стала офіційна легалізація греко-католицької церкви в Чехословаччині (1968 р.). Зросла кількість звернень вірних греко-католицької церкви до державних органів з вимогою реєстрації їхніх громад і передачі їм невпорядкованих, знятих із реєстрації церков. Позитивних відповідей вони не одержали, хоча вагомих причин для відмови згідно з чинним законодавством не було. Заяви греко-католицьких громад ігнорували. Найбільш активних учасників релігійного руху із середовища греко-католиків притягнуто до кримінальної та адміністративної відповідальності. Одночасно влада вдалася до позасудових засобів боротьби, застосовуючи профілактичні бесіди, побиття, обшуки, конфіскацію релігійної літератури і церковних речей тощо. Розгорнулася кампанія цькування греко-католиків у засобах масової інформації. З’явилися численні книги, статті у пресі, теле- і радіопередачі антиуніатського спрямування, що очорнювали пам’ять про митрополита Андрея (Шептицького) або ж всіляко таврували діяльність кардинала Йосифа (Сліпого), вищого кліру та духовенства, монаших спільнот, звинувачуючи їх у співпраці з гітлерівськими окупантами і націоналістичним підпіллям в антирадянській агітації. Проте усі спроби партійно-радянських структур, органів держбезпеки з оперттям на підтримку ієрархії Російської православної церкви максимально скомпрометувати Греко-католицьку церкву, її клір не дали очікуваних результатів. У середині 70-х рр. лише у Львівській області діяли у підпіллі 145 душпастирів і 200 монахів та монахинь⁶⁷. І хоча катакомбна Греко-католицька церква не була чисельно великою, але вона повільно і неухильно руйнувала тоталітарну систему⁶⁸.

⁶⁶ Див.: *Касьянов Г.* Вказана праця. – С. 141; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 23. – Арк. 204–209.

⁶⁷ *Гуркіна С.* Репресоване духовенство Львівщини (1939–1989) / С. Гуркіна // Реабілітовані історією: у 27 т. Львівська область. Кн. 1. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 624.

⁶⁸ Порівняння Львівського псевдособору і Берестейської унії є грубим анахронізмом. [Електронний ресурс] // Інтерв’ю з Олегом Турієм – проректором і завідувачем кафедри церковної історії УКУ, кандидатом історичних наук. – Режим доступу: <http://news.ugcc.ua/articles/>

Із релігією і церквою у регіоні наприкінці 60-х – у першій половині 70-х рр. боролися найрізноманітнішими методами і засобами: від обмеження та порушення громадянських прав віруючих, зняття з державної реєстрації релігійних громад і приміщень культового призначення, що зумовлювало руйнацію багатьох унікальних сакральних споруд⁶⁹, економічного і адміністративного тиску на служителів культу, атеїстичної пропаганди і виховання методами адміністрування, вульгарного атеїстичного остракізму до адміністративного та кримінального переслідування. Тільки за 10 місяців 1973 р. в Івано-Франківській області за “порушення законодавства про релігійні культу”⁷⁰ до адміністративної відповідальності притягнули 145 греко-католиків⁷¹. Окрім того, 21 греко-католика і “сектанта” протягом того ж року на різні терміни позбавили волі⁷². У цей період тривала боротьба проти конфесій, віднесених чинним законодавством до заборонених сект. Йдеться, зокрема, про Свідків Єгови, християн віри євангельської (п’ятидесятників), адвентистів-реформістів, віровчення і діяльність яких влада оголосила “антидержавною” і “бузувірською”⁷³. В антирелігійній пропаганді важливу роль відігравала партійно-радянська преса, в оцінці діяльності згаданих пізньопротестанських релігійних громад, а також вірних катакомбної Греко-католицької церкви незмінно послуговувалися термінами на зразок “релігійні екстремісти”, “релігійні фанатики” тощо з усіма можливими негативними конотаціями, звинувачуючи їх у ворожому ставленні до радянської влади, що вказувало на прагнення влади не порозумітися з віруючими, а насамперед їх морально зламати, принизити і дискредитувати.

Траплялися непоодинокі випадки, коли у трудових колективах цькували віруючого (особливо з т.зв. “сектантів”), що дотримувався певних релігійних норм, представники адміністрації і громадських організацій намагалися звільнити його або ж обмежити у правах, щоб той постійно відчував певний тиск, психологічний дискомфорт. Якщо індивідуальні методи впливу на віруючих не допомагали, факти “релігійної відсталості” обговорювали на партійних, комсомольських і профспілкових зборах, після чого вдавалися до адміністративно-правових санкцій, які нерідко призводили до звільнення з роботи, виключення з

por%D1%96vnyannya_lv%D1%96vskogo_psevdosoboru_%D1%96_beresteyskoi_un%D1%96_ie_grubim_anahron%D1%96zmom_77145.html (дата звернення 14 липня 2016 р)

⁶⁹ До кінця 1974 р. у Рівненській області із 140 культових приміщень, які були зняті з реєстрації 10 років тому, 78 було використано у господарських і культурно-побутових потребах, а 29 – повністю зруйновані // Державний архів Рівненської області. – Ф. П-400. – Оп. 106. – Спр. 46. – Арк. 83; У 1974 р. у Волинській області знято з реєстрації 194 споруди, 23 (з яких дві пам’ятки архітектури) розібрані, окремі знесені, 38 (серед яких 11 пам’яток) визнані аварійними; 43 (в тому числі 20 пам’яток) залишені без нагляду // *Михальчук О. Л.* Волинське село: культура, освіта, релігійне життя (1964–1985 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Л. Михальчук. – Луцьк, 2010. – С. 12.

⁷⁰ Порушення виражалися у здійсненні групових релігійних обрядів у приватних квартирах, хрещенні новонароджених і вінчаннях, відправленні богослужінь у зачинених церквах, у проведенні ремонту храмів без відома і дозволу місцевих органів влади // Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 3884. – Арк. 128.

⁷¹ Там само.

⁷² Там сам. – Арк. 129.

⁷³ *Любащенко В. І.* Протестанти в Україні: наслідки політики “державного атеїзму” / В. І. Любащенко // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 30. – С. 176–182.

вузів. Проте розв'язати цю проблему у такий спосіб не вдалося: кримінальне й адміністративне переслідування, морально-психологічний тиск тільки зміцнювали релігійні переконання віруючих.

На свій лад прагнули змін у радянському способі життя українські адепти молодіжної субкультури урбанізованих середовищ, яка виникла у другій половині 60-х рр – хіпі. Зокрема вирізнялися з-поміж інших довгими хлоп'ячими зачісками, джинсами, колективними прослуховуваннями західної рок-музики, вони були пацифістами, демонстративно зневажали матеріальні цінності. У такий спосіб хіпі намагалися самовиразитися, виявити свою індивідуальність, заманіфестувати неповторність, оригінальність, інакшість. І хоча поведінка хіпі в СРСР була не стільки політичним протестом, скільки способом самовираження, втечею від нав'язаних стереотипів поведінки й різних безглузких обов'язків, від однорідності в стилі життя, влада вважала їх асоціальними, чужими радянському суспільству елементами і розглядала хіпізм як серйозний недолік у виховній роботі і організації дозвілля молоді з відповідними адміністративними і кримінальними заходами впливу стосовно лідерів руху, що позначилося на зниженні їхньої активності на початку 70-х років.

Хіпі звинувачували у безідейності, моральному нігілізмі, естетичному несмакові, схильності до збочень і паразитизму. В доповідній записці КГБ від 18 жовтня 1972 р. зазначено, що “багато “хіпі” під різними приводами ухиляються від служби в Радянській армії, не беруть участі в суспільно-корисній праці, ведуть бродячий спосіб життя, контактують з іноземцями, висловлюють зрадницькі наміри, захоплюються прослуховуванням і поширенням передач іноземних радіостанцій”⁷⁴. Більше того, керівництво КГБ переконувало вищі партійні органи України в тому, що “отримані матеріали свідчать, що т. зв. послідовники “хіпі” становлять собою небезпечну категорію осіб у плані антирадянських, антигромадських і групових аморальних проявів, а сам факт появи “хіпі” в нашій країні варто розцінювати як результат диверсій ідеологічних центрів противника”⁷⁵. І влада відповідно реагувала, застосовуючи переважно засоби морально-психологічного й адміністративного тиску з метою локалізації недопущення виникнення нових груп хіпі. Їх засуджували на комсомольських зборах, відраховували з вузів, виключали з лав ВЛКСМ, що створювало їм часто непереборні проблеми в житті. Проте рух хіпі, особливо у великих містах України, поширювався.

Глибинні деформації у соціально-економічному і політичному житті суспільства негативно вплинули на розвиток літератури, мистецтва, науки, особливо гуманітарної. Значно інтенсивніше порівняно з попередніми роками шляхом адміністративної регламентації і цензурних утисків нав'язувався єдино дозволений метод “соціалістичного реалізму”, гальмувалося новаторство в літературі і мистецтві. Після прийняття постанови ЦК Компартії України “Про роботу творчих спілок по вихованню молодих літераторів і митців” (1971) та постанови ЦК КПРС “Про літературно-художню критику” (1972) літературно-мистецька критика відповідно до нових партійно-ідеологічних вимог перетворювалася із засобу стимулювання творчого процесу в засіб утримання митців у рамках офіційного “політичного

⁷⁴ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 3. – Спр. 1(1976). – Арк. 270.

⁷⁵ Там само. – Арк. 271.

замовлення”. Більшість літераторів, митців, науковців міцно “освоїли” основні правила гри, запропоновані владою. На думку Є. Євтушенка, “почуття самозбереження – рятівне і ганебне – не дозволяло надряпати пером те, що тайлося в душі”⁷⁶, самоцензура стала для них цілком органічною, самозрозумілою. Тому більшість опублікованих текстів літераторів із західних областей повністю або частково відповідали соцреалістичним шаблонам.

Ще жорсткішою стала політична цензура, яка рішуче вилучала з рукописів та версток заборонені прізвища⁷⁷, авторів, які посміли сказати про них щось позитивне, засуджували як пропагандистів ворожих поглядів, ідей українського буржуазного націоналізму.

Проте в окремих культурних осередках регіону не припинялися новаторські пошуки. Для прикладу, треба згадати перманентні спроби письменників та митців відійти від стандартів “соцреалізму”, соціальної детермінованості, митці вдавалися до прозорих аналогій, алюзій. У художній літературі плідно працювали Р. Іваничук та Р. Федорів, творчість яких – це пошук в минулому проблем сучасності. Перший історичний роман Р. Іваничука “Мальви” (1968) про часи Хмельниччини, у якому автор торкнувся ряду актуальних проблем духовності, насамперед проблеми збереження національної ідентичності, відразу став помітним літературним і суспільним явищем в Україні. Говорити прямо про такі явища було небезпечно, тому й вдавалися до історичних паралелей та алегорій. І хоча роман, за пізнішим висловом самого письменника, “про зраду, про яничарство”, наглядова критика згодом проголосила політично шкідливим, закидаючи митцеві антиісторизм та ідейну хибність, зміщення соціальних і класових оцінок, а саму книжку вилучили з продажу і бібліотек, твір швидко отримав значний суспільний резонанс. Проблема національного відступництва, яничарства була актуальною в умовах руйнації народних традицій, культурних і мовних надбань. І. Моторнюк слушно зазначив, що офіційна критика твору Р. Іваничука (як і низки аналогічних творів інших письменників) лише увиразнила його приховані провідні ідеї⁷⁸.

Глибинне проникнення в давні епохи, фольклорна образність, прозора символіка, оригінальність стильових прийомів – характерні риси творчості Р. Федоріва. У 1968 р. вийшла друком його повість “Жбан вина”, ставши новим етапом у творчій біографії майстра слова. Автор повісті, яка охоплює життя легендарного ватажка опришків Олекси Довбуша від його народження до трагічної смерті, намагався розкрити образ головного героя, насамперед як виразника прагнень народу до волі і соціальної рівності. Основна ідея повісті концентрується у словах ватажка опришків: “Я Довбуш. Прийшов – вам дати волю”. На думку А. Горнятко-Шумилович,

⁷⁶ *Євтушенко Е.* Плач по цензурі / Е. Євтушенко // *Огонек*. – 1991. – № 6. – С. 15.

⁷⁷ У листопаді 1973 р. за наказом Головліту України до списку “небажаних осіб” внесено істориків: Олександра Оглоблина, Наталію Полонську-Василенко, Дмитра Соловєя, Панаса Феденка, Костянтина Штепу, мовознавців: Романа Смаль-Стоцького, Івана Огієнка, Василя Чаплєнка та інших дослідників, які своїм життям і творчістю стверджували національну ідею. Див.: *Шевчук Ж. А.* Процес русифікації в контексті гуманітарної політики (1960–1980-і рр.) / Ж. А. Шевчук // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. – Київ, 2001. – Вип. 13. – С. 376.

⁷⁸ *Моторнюк І.* Новітній валєнродизм: що це таке? / І. Моторнюк // *Слово і час*. 2004. – № 12. – С. 31.

ті промовисті слова, а також багато сцен і епізодів твору зводяться у вивершену цілісність загального задуму, що переростає конкретну епоху і набуває рис універсальності з національним підтекстом⁷⁹.

У 1973 р. Р. Федорів, як і Р. Іваничук, зазнав упередженої партійної критики на сторінках журналу “Комуніст України”. “Ідейну нечіткість” та “відхилення від класових критеріїв” приписали тоді журнальному варіантові повісті Романа Федоріва “Турецький міст”, у якій висвітлено трагічні часи в історії України після смерті гетьмана Богдана Хмельницького, зокрема про маніпуляції з його слабовольним сином Юрієм і про його страту⁸⁰. “Мотивація була така, – пише М. Льницький, – навіщо писати про зраду, підступність, хіба не було в нашій історії героїчних сторінок?!”⁸¹ Після цього доступ до друку творам Р. Федоріва на історичну тематику, у яких простежувався політичний підтекст, був суттєво ускладнений. Цензура робила усе, щоб не надрукували його роман – епопею з життя Галицької Русі кінця XII століття “Отчий світильник”, у якому автор розглянув болючу проблему в умовах тоталітаризму – митець і влада. Щоправда, на захист роману встав П. Загребельний – тодішній голова Спілки письменників України⁸². 25 жовтня 1973 р. він у рецензії на машинопис роману Р. Федоріва писав: “Я мав справжню втіху, роман “Отчий світильник” вражає передусім авторською ерудицією, глибинним проникненням в епоху, витонченістю стилю, точністю соціального аналізу, класових характеристик, в ньому чітко простежується авторська концепція, спрямована на прославлення простої людини, трудівника, вмільця, й на розкриття справжньої суті можних того давно вмерлого світу, починаючи від князя Осмомисла, кінчаючи його боярами і лакизами. Можу стверджувати, що в нашій історичній романістиці останніх десятирічок я майже не зустрічав книжок, написаних на такому високому мистецькому рівні, таких поетичних і водночас таких тверезих, скрізь, де йдеться про змалювання і розкриття справжніх пружин історії”⁸³. Проте незважаючи на таку вагому підтримку, під тиском цензури Р. Федоріву таки довелося переробити свій роман (він був опублікований окремою книжкою у 1976 р). Загалом вершинні досягнення тогочасної творчості як Р. Іваничука, так і Р. Федоріва, що була глибоко вкорінена в національний ґрунт, трактувала громадськість як свіжий подих в українській історичній белетристиці 60–70-х рр., хоча й не всі їхні твори, написані у цей період, були справді мистецьки вдалимими за читацькими відгуками. Обидва письменники в силу різних обставин змушені були заплатити свою “данину владі”, щоб знову увійти в довіру до неї⁸⁴.

⁷⁹ Горнятко-Шумилович А. З націленістю на “виразне національне обличчя” (національний наратив у “Жбані вина” Романа Федоріва) / А. Горнятко-Шумилович // *Ukraina Irredenta. Literatura i jezyk Ukrainy XX wieku. Studia Ruthenika Cracoviensia* / [pod red. Jaroslawa Polisczuka, Oksany Baranowskiej, Tomasza Hodany]. – Kraków, 2011. – Т. 5. – С. 25.

⁸⁰ Льницький М. Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова другої половини ХХ століття / М. Льницький. – Львів, 2003. – Кн. 2. – С. 91, 102.

⁸¹ Там само. – С. 91.

⁸² Там само.

⁸³ ДАЛО. – Ф. Р-1695. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 85.

⁸⁴ 16 жовтня 1975 р. на партійних зборах Львівського відділення Спілки письменників України секретар партійного бюро, прозаїк І. Гребенюк у звітній доповіді зазначав: “Згадаймо Романа Іваничука, одного з провідних наших прозаїків. В минулому він чи не найбільше прив’язався до історичної теми, мав серйозні зауваження щодо ідейної чіткості своїх творів і історичної

У 70-х рр. жорстка ідеологічна цензура, яка вловлювала в текстах будь-які небажані асоціації, перешкоджала поширенню книги відомого ужгородського письменника, видатного майстра інтелектуальних сатиричних мініатюр Ф. Кривіна “Подражание театру”, яка була опублікована наприкінці 1971 р. в республіканському видавництві “Карпати”. Книжка, що з’явилася накладом 15 тис. примірників, складалася з коротких алегоричних віршованих новел, невеличких сценок-діалогів і серій чисто кривінських, дуже яскравих афоризмів. І хоча вони й не мали відвертого ідеологічного підтексту, однак викликали невдоволення керівників партійних органів Закарпатської області, які вважали, що “автор Ф. Кривін, добираючи в основному сюжети з античної і середньовічної історії та міфології, тенденційно використовуючи алегоричну, інакомовну манеру, намагається стерти протиріччя сучасного розвитку, замінити чіткі марксистсько-ленінські класові поняття і визначення своїми «надкласовими» міркуваннями, шкідливими натяками на радянську дійсність”⁸⁵. Рішенням бюро Закарпатського обкому партії від 22 лютого 1972 р. всі виявлені примірники книги “Подражание театру” вилучили з продажу і знищили⁸⁶.

“Серйозні ідейно-політичні помилки” помітили партійні органи Закарпатської області і в поемі П. Скунця “Розп’яття”. У рішенні бюро Закарпатського обкому партії відзначено, що у “поетичній збірці «Розп’яття» має місце ідейно-політична невиразність, відхід від ленінських принципів партійності літератури, тому історична правда у поемі викривлена, а подвиги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, участь у ній синів і дочок Закарпаття не розкрито”. На переконання партійних очільників у творі П. Скунця “високохудожнє, політично гостре і філософськи чітке втілення антифашистської теми підмінено твердженнями, поданими з позицій абстрактного гуманізму”. Більше того, вважали вони, “книжка пересипана «філософією», яку важко збагнути широкому колу читачів”. Тому поетичну збірку П. Скунця, як і книгу Ф. Кривіна, теж пустили “під ніж”⁸⁷.

Мистецтво західних областей розвивалося в загальному річищі тогочасного радянського мистецтва. Переважна більшість митців була змушена співпрацювати з офіційною владою, яка усіма засобами намагалася схилити їх до слухняного виконання ідеологічних настанов, замовлень тоталітарного режиму.

достовірності. Письменник правильно сприйняв критику, написав ряд цікавих новел на тему сучасності і тепер, повернувшись до великої прози, звітує двома повістями з циклу “Місто”, надрукованими на сторінках журналу “Жовтень”. Обидві повісті є серйозна спроба відтворити життя великого сучасного міста, в них виведена ціла галерея образів митців, робітників, молоді, цікаво розкривається психологія героїв. Автор продовжує наполегливо працювати над задуманим твором.

Роман Федорів, який зарекомендував себе співцем рідного гуцульського краю, теж вийшов на стовпову дорогу сучасності, хоч і не пориває з темою історичною. В “Каменярі” виходить його масштабний роман про Галицьку Русь дванадцятого віку. Та разом з тим письменник зробив серйозну спробу показати сучасників в своїх повістях “Іван, син Мокрини” і “Карби”, видав дві книги нарисів “Колиска з хворого дерева” і “Яре зерно”, дописує останні розділи роману про сучасне гуцульське село. ... В боротьбі з націоналістичними перевертнями успішно виступає Роман Федорів, його памфлети “Лондон на дроті”, “На прощу до Піночета” своєю нещадною викривальною силою влучають, як кажуть, у ціль” // ДАЛО. – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 79–93.

⁸⁵ ДАЗО. – Ф.П-1. – Оп.6. – Спр. 603. – Арк. 63.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само.

Художників спонукали до створення тематичних картин, присвячених становленню радянської влади на західноукраїнських землях, захисту соціалістичної вітчизни в боротьбі з фашизмом, колгоспному селу, передовикам праці, трудовій атмосфері промислових виробництв, “передовим суспільним ідеалам”. Регіональні відділення Спілки художників України контролювали відповідність художньої творчості своїх членів вимогам соцреалізму. За таких обставин більшість художників змушені були працювати в рамках дозволеного, дотримуватися принципів радянської реалістичної школи.

До сміливих експериментів в образотворчому мистецтві з використанням надбань національної та світової культури вдавалися митці з чітко окресленим індивідуальним стилем, зокрема Л. Медвідь, О. Мінько, З. Флінта І. Остафійчук, В. Патик. Їм виявилось під силу не лише розширити змістовно-тематичні обрії мистецтва, але й оновити засоби їх образно-стильового втілення. Яскравим прикладом стали тогочасні твори Л. Медвіда зі складними символічно-алегоричними смислами. Його творчий погляд, за визначенням Л. Волошин, вже з перших кроків у малярстві спрямовувався на вічні екзистенційні проблеми людського вибору, твори були “витримані в стилі “умовного реалізму”, насажені тужною поезією української землі, щемливими роздумами над загадками людської долі”⁸⁸. Загалом, оцінюючи малярський доробок львівських художників окресленого періоду, О. Голубець зазначає “На тогочасних виставках можна було побачити праці відвертих чи скритих «художників антиреалістів» відразу кількох поколінь. Поруч з Романом і Маргіт Сельськими, Данилом Довбошинським, Карлом Звіринським, Степаном Коробчаком, Вітовтом Манастирським, Олексою Шатківським чи Володимиром Патином, виставляли свої полотна Ігор Боднар, Юрій Віктюк, Михайло Дзядик, Микола Кристопчук, Петро Маркович, Іван Марчук, Любомир Медвідь, Олег Мінько, Василь Польовий, Ласло Пушкаш, Володимир Риботицький, Зіновий Флінта, Микола Шимчук і багато інших. Засвоюючи досвід імпресіонізму і постімпресіонізму, вивчаючи шляхи експресіоністичної чи сюрреалістичної трансформації навколишньої дійсності, прямуючи до сміливих експериментів у сфері абстрактного мислення, вони сміливо руйнували офіційно усталені норми, намагалися показати, хоч може несміливий, зовні замаскований, та все ж триумф місцевої школи, яку не вдалося зламати «найпередовішому» творчому методу”⁸⁹.

На початку 70-х рр. значних успіхів у виробленні власної ідейно-образної концепції досяг І. Остафійчук – яскравий представник інтелектуального напрямку у львівській графіці. Його твори, а він працював у різних графічних галузях – станковій, книжній, екслібрисі, плакаті, звертався до різноманітних технік, як естампних (ліногравюра, офорт, суха голка, літографія, монотипія), так і не естампних (рисунок, акварель, аплікація, мішана техніка), вражали своєю духовною насаженістю, широтою і майстерністю охоплення явищ, неповторністю мистецьких висловлювань. Він не сприймав пасивного копіювання дійсності; сприйняття його

⁸⁸ *Волошин Л.* Визначний мистець-інтелектуаліст (декілька штрихів до творчості з нагоди ювілею) / Л. Волошин // Митці Львівщини: календар знаменних і пам’ятних дат на 2006 рік / [упоряд. Н. Письменна; ред. О. Булавина; наук. ред. І. Сварник]; ЛОУНБ. – Львів, 2016. – С. 29–30.

⁸⁹ *Голубець О.* Між свободою і тоталітаризмом. Мистецьке середовище Львова другої половини ХХ століття / О. Голубець. – Львів: Академічний експрес, 2001. – С. 105.

виготовів, які часто ґрунтувалися на асоціаціях, символах, образотворчих метафорах, вимагало від глядача зустрічної роботи думки, душевної та духової чутливості та чуйності, щоб проникнути в їх образну структуру⁹⁰.

Непересічними подіями мистецького життя України стали вистави Львівсько-го українського драматичного театру ім. М. Заньковецької: “Камінний господар” Лесі Українки (1971), “Річард III” В. Шекспіра (1974), “Прапороносці” О. Гончара, Б. Анткова, С. Данченка (1975), “Украдене щастя” І. Франка (1976) у режисерському трактуванні С. Данченка, які на довгі роки стали візитною карткою колективу. С. Данченко, який у 1971 р. обійняв посаду головного режисера, постійно перебував у творчому пошуку, не боявся експериментувати з темами і сценічним простором. На думку Б. Козака, вже з перших постановок видатного режисера на заньківчанській сцені простежувалися тенденції його режисерського мислення, які виразно проявилися у всіх його наступних виставах: асоціативність, багатоплановість, закоріненість у тяглість європейської та української театральної культури, слугуючи прикладом для наслідування. “З віддалі часу можна сказати, – наголошував Б. Козак, – кожна його вистава – це творчий вираш, більший чи менший, але вираш, що збагачував наш театр на шляху мистецького поступу”⁹¹. Визнанням високого мистецького рівня та громадської значимості досягнень колективу провідного львівського театру, творче обличчя якого наприкінці 60-х – у 70-ті роки визначала інтелігентність, неупередженість до новацій, заперечення застарілих театральних канонів, пошуки власного мистецького “Я”, стало присвоєння у 1972 р. театрові звання академічного⁹².

З наступом неосталінізму ще більшої стандартизації та уніфікації зазнали наукові дослідження у сфері соціогуманітаристики. З найбільшими труднощами зіткнулися науковці, які намагалися об’єктивно висвітлити історію України. Вони змушені були досліджувати всі явища і факти національної історії з позицій марксистсько-ленінської ідеології, під кутом зору вироблених радянською історіографією схем і доктрин, суть яких так чи інакше зводилися до розгляду історії України та Росії як монолітної, нерозривної цілості. Медієвісти і дослідники новочасного періоду змушені були так вибудовувати власні наукові концепції, щоб їхні висновки відповідали обов’язковим пропагандистським кліше на зразок того, що Київська Русь – це спільна “колиска трьох братніх народів”, а її культура – “спільне джерело культурного розвитку російського, українського і білоруського народів, які сформувалися з єдиного давньоруського кореня”. Забороняли дослідження цілих історичних періодів, окремих явищ і подій, діяльності багатьох історичних осіб⁹³. Цензурні “чорні списки” українських авторів, яких було заборонено згадувати,

⁹⁰ Див. детальніше: *Яців Р.* Львівська графіка. 1945–1990. Традиції та новаторство / Р. Яців. – Київ: Наукова думка, 1992. – С. 84.

⁹¹ *Козак Б.* Штрихи до портрета Сергія Данченка / Б. Козак // *Кіно-Театр.* – Київ, 2007. – № 4. – С. 8.

⁹² Там само.

⁹³ У постанові ЦК КПРС “Про політичну роботу серед населення Львівської області” (1971) вістря обвинувачень було скеровано проти тих науковців, викладачів вузів, які, мовляв, у своїх працях “піднімали на щит і прикрашували деяких ідеологів українського націоналізму”. Кожен такий факт ставав предметом обговорення в трудових колективах, на яких ініціатори і виконавці репресивних заходів прагнули добитися самозречення обвинувачених.

цитувати, покликатися на них, у наукових публікаціях постійно розширювалися. Науковці змушені були за прямою вказівкою цензорів вилучати заборонені імена, скорочувати небажані дані і нерідко це робили вже у верстках і гранках, під уважним цензурним оком працівників видавництва, чия ретельність часом перевищувала вимоги навіть офіційних цензорів. Політична цензура ставала дедалі жорсткішою і тому вчених, що наважилися сказати щось позитивне про діячів, які своїм життям і творчістю стверджували національну ідею, засуджували як пропагандистів чужих поглядів, ідей т. зв. “українського буржуазного націоналізму”.

Трагічно позначилися на наукових дослідженнях події 1972–1973 років, коли з академічних установ Києва і Львова звільнили десятки науковців, серед них Олену Компан, Олену Апанович, Ярослава Дзиру, Галину Дідківську, Олексія Ставницького, Василя Скрипку, Тамару Гірник, Романа Крип’якевича, Ярослава Дашкевича та ін. У 1972 р. в Інституті суспільних наук АН УРСР жертвами “підвищення політичної пильності” стали мовознавці Уляна Єдлінська та Лідія Коць-Григорчук, літературознавці Роман Кирчів і Марія Вальо, яких усунули з роботи з ідеологічних міркувань. Степан Щурат і Григорій Нудьга, зазнавши адміністративних переслідувань і утисків, змушені були передчасно піти на пенсію.

У цей період багатопрофільність Інституту, яка уможлиблювала проведення комплексних міждисциплінарних українознавчих досліджень, стала його вразливим місцем. Недоброзичливці стали використовувати цю організаційну особливість установи як доказ того, що вона породжує розпорошеність наукових сил і дрібнотемність, що нібито негативно впливає на підвищення ефективності наукових пошуків. Суб’єктивізм і волюнтаризм стосовно колективу Інституту найбільш яскраво проявилися 1975 р., коли за ухвалою Президії АН УРСР, прийнятою під тиском партійних органів, було ліквідовано один з найвідоміших осередків літературознавчих досліджень в Україні – відділ літературознавства, а більшість його наукових співробітників звільнили. У цьому випадку використали випробуваний спосіб: щоб позбутися небажаних працівників, видавали постанови Президії АН УРСР про перегляд тематичної спрямованості наукових закладів і під ці постанови організовували скорочення науковців.

Репресії та переслідування науковців посилювалися. В Україні були заборонені такі наукові збірники: “Історичні джерела та їх використання”, “Історичні дослідження в Українській РСР”, “Минуле і сучасне Буковини”, “Український історико-географічний збірник”, “Середні віки на Україні”, “Київська старовина”. Багато історичних праць, рекомендованих до друку, не вийшли у світ. Одночасно за “сповзання” з класових партійних позицій в оцінці окремих явищ і подій, “данину буржуазно-націоналістичним концепціям у питаннях походження українського народу, його зв’язків з російським і білоруським народами, ідеалізацію Запорозької Січі, позакласовий розгляд її політично-державного устрою, об’єктивістський перелік українських буржуазних націоналістів серед вчених, що розробляли ту чи іншу бібліографію, включення їх в бібліографію поряд із радянськими вченими, суцільне цитатництво буржуазно-націоналістичних та інших ворожих писань, популяризацію нелегальних і зі спецфондів книжок наших ворогів тощо”, серйозні попередження отримали головні редактори, члени редколегій, деякі автори та рецензенти.

На зламі 1972–1973 рр. виникла “справа” Інституту археології АН УРСР, приводом для якої став вихід у видавництві “Наукова думка” збірника статей “Середні віки на Україні” (Вип. II), підготовленого вченими установи за участі авторів з інших міст республіки. Їх звинувачували у порушенні “методологічних принципів історизму і класовості під час аналізу історичних подій і фактів”. Зокрема, 10 квітня 1973 р. бюро Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР вказало Олегу Купчинському і Михайлові Кучінку, що ті у своїх статтях “без будь-яких потреб і не в критичному плані” зробили посилання на праці “українського буржуазного націоналіста М. Грушевського”. Ярославу Ісаєвичу вказали на те, що він у статті “Зв’язки братств з запорізьким козацтвом” перебільшив роль гетьмана реєстрових козаків Петра Сагайдачного і запорізьких козаків у діяльності братств.

“За незабезпечення належного ідейно-методологічного і наукового рівня матеріалів збірника” членам редколегії В. Барану, М. Кучері і О. Приходнюку було оголошено догани. “За втрату пильності, вимогливості і принциповості при рецензуванні матеріалів збірника” по догані одержали й рецензенти К. Стецюк та В. Бідзіля. Вчена рада Інституту суспільних наук АН УРСР вказала Я. Ісаєвичу на допущені ним “серйозні методологічні помилки”⁹⁴. Збірник було вилучено з продажу.

У 1973 р. після опублікування в московському видавництві “Наука” етнографічного “Карпатского сборника”, присвяченого культурі і побуту багатонаціонального населення Закарпаття, жорсткої критики з боку обласних партійних органів зазнали автори окремих статей, зокрема українські вчені М. Тиводар та М. Мандибура. Дослідників звинуватили у тому, що вони “неправильно, з об’єктивістських позицій відобразили минуле і особливо сучасне Закарпаття”. Як зазначено в постанові бюро Закарпатського обкому партії, “в статтях зазначених авторів відсутня наукова критика антинаукових буржуазних та буржуазно-націоналістичних концепцій, в котрих має місце ідеалізація минулого, затушування класових протиріч, перекручення питань етнічної історії. Більше того М. Мандибура та М. Тиводар не тільки замовчують ці питання, але і посилаються у своїх статтях на праці лютого реакціонера, поплічника Гітлера, наклепника на Радянську країну буржуазного націоналіста В. Кубійовича”⁹⁵. Їм, як і ще декільком підданих критиці московським вченим, закарпатські партійні чиновники дорікнули, що жоден з них “не знайшов за потрібне підкреслити, що усі зміни в політичному і духовному житті трудящих області, їх побуті є результатом торжества ленінської національної КППС...”⁹⁶ І тому М. Тиводару за “некритичне ставлення до використання літератури” під час написання статті “Народные традиции в полонинском пастушестве украинцев Раховщины” партком Ужгородського державного університету оголосив догану із занесенням до облікової картки⁹⁷.

На пленумі ЦК Компартії України 17 квітня 1973 р. перший секретар ЦК Володимир Щербицький наголосив, що безпринципне, примиренське ставлення

⁹⁴ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 965. – Арк. 17–18.

⁹⁵ Державний архів Закарпатської області. – Ф. П-1. – Оп. 6. – Спр. 750. – Арк. 40.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. – Арк. 42.

окремих керівних працівників до проявів національної обмеженості й місництва негативно позначилося на стані справ в ідеології. Він підкреслив, що треба боротися проти “національного чванства і обмеженості”, “ідеалізації патріархальщини” та ідейно-порочними позиціями “самобутності” у висвітленні історичного минулого українського народу⁹⁸.

Працівники Інституту суспільних наук АН УРСР були зобов’язані підвищувати ідейно-політичний і науково-теоретичний рівень робіт, що передбачало посилення ідеологічного загартування кадрів. В інституті було сформовано три спеціальні комісії, які отримали завдання рецензувати наукові роботи та відповідати за наукову продукцію, яку подавали до видавництва. В установі була створена ще й внутрішня інстанція політичної цензури.

Змінилися вимоги до тематики наукових досліджень. Від колективу Інституту суспільних наук АН УРСР вимагали зосередити увагу на загальноукраїнській та загальносоюзній тематичі. 3 липня 1973 р. після чергової наради у відділі науки та навчальних закладів ЦК КПРС на партійних зборах Інституту суспільних наук академік-секретар Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР Борис Бабій зазначав, що замикання тематики в межах західноукраїнського регіону межує з методологічним перекосом, бо не дає змоги розкрити спільні закономірності розвитку радянського суспільства і соціалістичної системи в цілому. “У свій час, – наголошував він, – може це було потрібно, корисно і правильно, але зараз це вже анахронізм. Навіть тема про дружбу українського народу з іншими народами СРСР та соціалістичних країн сформульована не дуже чітко. Адже український народ входить у нову історичну спільність – радянський народ і не повинен йому протиставлятися”⁹⁹.

Видавництво “Наукова думка” повернуло 4 монографії інституту, що вже були рекомендовані Вченою радою установи до друку, авторам довелося докорінно їх переробляти. Серед них була й праця старшого наукового співробітника відділу української літератури Любомира Сеника “Становлення українського радянського роману”, якого звинуватили у висвітленні літературного процесу 20-х років з ревізійністських неklasових позицій, неприйнятній полеміці з усталеними в СРСР поглядами на оцінку минулого, спробі написати історію української радянської літератури “навпаки”, “видаючи біле за червоне, а червоне за чорне”, ігноруванні впливу російської літератури на українську тощо. Тому 13 листопада 1973 р. Вчена рада Інституту суспільних наук, дослухаючись до висновків рецензії Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, підписаної професором С. Крижанівським і старшим науковим співробітником О. Кудіним, яка констатувала, що праця Л. Сеника написана з хибних методологічних позицій, була змушена скасувати своє попереднє (від 21 лютого 1972 р.) рішення про рекомендацію рукопису монографії до друку у видавництві “Наукова думка”. Вчена рада вважала за необхідне засудити методологічні погляди Л. Сеника, бо він “відступає від класових, партійних, історичних принципів в оцінці окремих літературних явищ, так і літературного процесу 20–30-х років загалом” і зобов’язати автора

⁹⁸ Робітничка газета. – 1973. – 20 квітня.

⁹⁹ ДАЛО. – Ф. П-171. – Оп. 1. – Спр. 0. – Арк. 76.

докорінно переробити свою працю¹⁰⁰. Було відхилено і заборонено друкувати її колективну монографію інституту “Реакційна суть ідеології та політики українського буржуазного націоналізму” за редакцією М. Олексюка, яку рецензенти оцінили як “суцільний цитатник буржуазно-націоналістичних писань”.

Видатний дослідник українського фольклору, відомий літературознавець, культуролог Григорій Нудьга підготував двотомну монументальну монографію “Українська дума і пісня в світі”. Вчений самовіддано працював кілька десятків років, машинописний варіант вперше подали до видавництва “Музична Україна” в 1972 р., а вийшла вона у світ через 17 років у надзвичайно скороченому варіанті (із 1250 сторінок викреслили 700), пройшовши 31 внутрішню рецензію. Перші два рецензенти – представники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР дали їй таку оцінку: “Книжка ідеологічно шкідлива, друкувати не можна”. Як згодом зазначав автор, найбільше рецензентів налякала наведена у книзі цитата з одного італійського журналу, що “поетична Україна зробила величезну помилку, поєднавшись з Росією”. Звинувачували Г. Нудьгу й у тому, що в праці згадані українські вчені діаспори, зокрема Ілько Борщак та ін. Один із рецензентів зазначав: “Нескромно хвалити самим пісню”, хоч у дослідженні українську пісню оцінювали визначні діячі світової культури. Книгу зняли з виробничого плану¹⁰¹. Машинопис її повернули автору, незаконно репресованому у сталінські часи, що практично протягом усього творчого життя зазнавав утисків з боку радянського режиму через ідеологічну відповідність його наукових праць, у яких він завжди намагався залишитися на чітких україноцентричних позиціях. У доробку вченого було понад 200 наукових праць (25 вийшли окремими виданнями), однак його не допустили до захисту докторської дисертації, в Інституті суспільних наук АН УРСР він працював на посаді молодшого наукового співробітника, у вересні 1972 р. видали наказ про звільнення з роботи за скороченням штатів¹⁰².

В таких умовах будь-яку спробу актуалізувати творчість Г. Нудьги, об’єктивно її оцінити розглядали як політичний виклик. Тому за оцінкою партійного бюро Інституту суспільних наук АН УРСР особливо яскравим свідченням “невимогливості” та “політичної безпринципності” була стаття старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР С. Трофимука “Григорій Нудьга: до 60-річчя вченого”, яку автор підготував на прохання редакції альманаху “Український календар” на 1973 р., що виходив у Польській Народній Республіці під егідою

¹⁰⁰ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 976. – Арк. 112–121.

¹⁰¹ Кирчів Р. Ф. Дума про красу, силу і славу української пісні (вступ. стаття) / Р.Ф. Кирчів // Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі: у 2-х кн. / Г. Нудьга. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – Кн. 1. – С. 5–6; Бурдейний А. Життєвий шлях Григорія Нудьги / А. Бурдейний // Григорій Нудьга. Біобібліографічний покажчик. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 134.

¹⁰² ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 25. – Спр. 101. – Арк. 84–84а. Щоправда після узгодження справи з обкомом партії цей наказ в інституті відмінили і написали новий наказ, який “гласив”, що вченого звільнять, як тільки йому виповниться 60 років, тобто у січні 1973 р. Після кількох невдалих спроб залишитися на роботі, Г. Нудьга змушений був написати заяву на звільнення з інституту, де з 1957 р. попрацював неповні 16 років, зберігши при цьому чисте людське реніме і власну гідність.

Українського суспільно-культурного товариства¹⁰³. Ювілейна стаття написана на підставі бібліографічного покажчика опублікованих праць наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР за 1951–1969 рр. У ній вказано кращі видання Г. Нудьги, охарактеризовано тематику і напрямок загальнонавчального доробку вченого. “Необачність” С. Трофимук полягала в тому, що він не погодив висилку статті за кордон з дирекцією своєї установи, і, як наслідок, на думку партбюро, автор, “опублікувавши в закордонному виданні без апробації і дозволу експертної комісії помилкову в ідейно-теоретичному відношенні статтю про Г. Нудьгу виявив політичну безпринципність як комуніст і науковий співробітник...” Під час розгляду цієї справи на партбюро і партійних зборах Інституту суспільних наук АН УРСР вченого критикували за те, що він без відома керівництва відділу й інституту опублікував за кордоном “хвалебний, тенденційний” допис, “безпринципну хвалебну статтю”, в якій “нічого не говориться про нашу радянську дійсність”. Критика С. Трофимук спровокувала пошук “помилку” і в інших його літературознавчих дослідженнях, які були опубліковані раніше. Нагадали, що у книзі “Революційна поезія Західної України” (1970 р.) він “неправильно” оцінив постать Богдана Ігоря Антонича і те місце, яке він займав в літературному процесі 30-х років, а також намагався “виправдати” політичний нейтралітет Антонича, у критичному нарисі “Поезія воз’єданного краю” (1966 р.) він “допустився несумісного протиставлення поезії громадсько-політичної і поезії ліричної”. “За допущені помилки в літературній критиці”, “невимогливість і безпринципність до видання наукових праць” літературознавцеві С. Трофимук було оголошено догану із занесенням в облікову картку члена КПРС¹⁰⁴. З огляду на тиск вищих партійних органів із усього спектру можливих покарань для комуніста С. Трофимук, якого систематично критикували за “політичні помилки”, партійні збори Інституту суспільних наук АН УРСР, очевидно, вибрали найлегше.

26 вересня 1973 р. Вчена рада Львівського державного університету визнала ідейно хибною докторську дисертацію колишнього аспіранта Інституту суспільних наук АН УРСР, доцента Житомирського педагогічного інституту С. Пінчука “Слово о полку Ігоревім” в українській літературі XIX–XX ст.”, яка мала начебто серйозні методологічні, наукові та політичні хиби. В постанові парткому університету від 6 жовтня 1973 р. зазначалося, що “в дисертації порушені марксистсько-ленінські принципи аналізу, абсолютизується роль національної психіки в художній творчості, автор протягує націоналістичну концепцію приналежності “Слова о полку Ігоревім” тільки українській національній культурі, ігнорує взаємозв’язок української літератури з російською і білоруською, популяризує письменників націоналістичного спрямування”. Офіційний опонент професор М. Матвійчук, рецензенти дисертації О. Мороз, В. Лесик, К. Кутковець, А. Скоць, які дали їй позитивну оцінку, були звинувачені в політичній сліпоті, несумлінності і безвідповідальності, відході від класових партійних позицій в оцінці письменників націоналістичного напрямку. За оцінкою парткому М. Матвійчук заслуговував найсуворішого партійного стягнення і звільнення з посади. Але враховуючи визнання ним допущених

¹⁰³ Трофимук С. Григорій Нудьга: до 60-річчя вченого / С. Трофимук // Український календар, 1973. – Варшава, 1973. – С. 197–200.

¹⁰⁴ ДАЛЮ. – Ф. П-171. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 30, 32, 34.

“помилки” і вихід на пенсію, партком оголосив М. Матвійчуку сувору догану із занесенням в облікову картку. Як зазначено в постанові парткому, за незадовільну організацію роботи Ради філологічного факультету, виявлену політичну сліпоту і безвідповідальність в оцінці “ідейно-хибної дисертації С. Пінчука” заслуговував найсуворішого партійного покарання голова Ради, завідувач кафедри української літератури, професор І. Дорошенко. Але, враховуючи його “щире визнання помилок, допущених у роботі кафедри і ради, а також його принципову партійну оцінку серйозних зривів в ідейно-політичному вихованні студентів на філологічному факультеті, значну особисту організаторську роботу щодо звільнення факультету від викладачів, які скомпрометували себе в минулому і виявляли політичну пасивність у виховній роботі зі студентами, зміцнення факультету кадрами викладачів” партком обмежився винесенням І. Дорошенку суворої догани. Суворі догани одержали О. Мороз і В. Лесик.¹⁰⁵ Як і раніше, у такий спосіб знищували найменші прояви самостійної позиції вченого. При цьому найчастіше з мислячими науковцями розправлялися їхні ж колеги по роботі, причому як за вказівкою зверху, так і за власною ініціативою.

Отже, на зламі 60–70-х рр. посилювався адміністративний та ідеологічний тиск на українську культуру. Гуманітарна політика режиму спрямовувалася на всебічне культивування російської мови і культури в Україні, що одночасно передбачало заходи щодо маргіналізації української мови як базової ознаки національної ідентичності, “оселянювання” української культури, витіснення її з урбанізованих середовищ. Проте духовна культура в західному регіоні України як певна організована цілісність з досить міцними внутрішніми зв’язками, що розвивається за своїми іманентними законами, виявилася неповністю підконтрольною тим усталеним рамкам, у які її заганяла радянська влада. В умовах, коли більшість діячів культури режим перетворив на покірну обслугу своїх інтересів, інших репресував або спонукав до самознищення, в окремих осередках культурного організму не припинялися пошуки. Творчі особистості, які зберігали внутрішню свободу, високий потенціал моралі і духовності, таки працювали самозречено. Вони намагалися вирватися із лещат соцреалізму, сприяючи піднесенню конкурентоспроможності української культури. Це зумовлювало глибоку внутрішню суперечливість культурних процесів в регіоні, в якому на різних рівнях поруч співіснували сили, що продукували грубі кон’юнктурні підробки, виконані під відповідне політичне замовлення, так і сили, які прагнули своєю творчістю утвердити найглибші духовні національні і загальнолюдські традиції. Національно-культурні процеси в західних областях України наприкінці 60-х – у середині 70-х років ХХ ст. потребують диференційованого підходу з метою вивчення явищ, тенденцій культурного життя для пошуку наукової істини.

Olexander Lutskyi. National and cultural processes in western regions of Ukraine in the late 1960s – mid-1970s: trends and outstanding features

The article analyses national and cultural situation in western regions of Ukraine in a context of aggravating deformations in political and social life of Soviet society. It identifies main elements of contradictory developments in culture: education, science, literature, art, and

¹⁰⁵ ДАЛО. – Ф. П-92. – Оп. 1. – Спр. 995. – Арк. 128–130.

activities of education and cultural institutions. It also highlights resistance to the russification policy, human rights movement, and attempts of individual culture figures to preserve their own ethnic and cultural identity.

Key words: western regions of Ukraine, intelligence, education, literature, art, cultural processes, repressions.